

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Bakalářská práce

Martin Babička

**Návrat ztraceného Bati: Post-socialistická transformace české
kulturní paměti**

Return of Bat'a Lost: Post-socialist Transformation of Czech Cultural Memory

Praha 2018

Vedoucí práce: Mgr. Kamil Činátl, Ph.D.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 30. května 2018

Martin Babička

Abstrakt

Po roce 1989 dochází v Československu, potažmo České republice nejen k transformaci politické a ekonomické, ale k širší transformaci kulturní – sémiotické. Do procesů kolektivního vzpomínání vstupuje více aktérů, kteří si konkurují, či se mívají, doplňují se, či si protirečí. Tito se dále liší mírou své institucionalizace, motivace nebo způsobem reprezentace. Legitimizační funkce minulosti se stává ve větší míře otázkou vyjednávání, související s hledáním jiných kolektivních identit a příchodem jiných ideologií. Na příkladu Bati lze tento proces dobře zachytit: na začátku devadesátých let se mění Baťův historický význam; začínají ho využívat různí aktéři v různých reprezentacích (novinové články, paměti, odborné a popularizační knihy, dokumentární filmy, veřejný prostor) pro různé účely; Baťa je zároveň synekdochou vzpomínání na meziválečné Československo a může se tak stávat nástrojem konstruované kontinuity. Zmapování podob reprezentace Bati v české historické kultuře po roce 1989 poukáže na širší proměny a dopady transformace českého kolektivního vzpomínání v její heterogenní podobě. Práce primárně vychází z konceptů paměťových studií a přístupů soudobých dějin ke studiu post-socialismu.

Klíčová slova

Baťa, transformace, post-socialismus, paměťová studia, kulturní paměť, soudobé dějiny

Abstract

After 1989, Czechoslovakia, or the Czech Republic, undergoes a transformation not only political or economic, but also a broader cultural or semiotic one. Collective remembering processes are entered by multiple agents who compete with, pass, complement or contradict each other. They further differ in the extent of their institutionalization, motivation, or way of representation. Legitimizing role of the past becomes an issue of negotiation, linked to the search for different collective identities and arrival of different ideologies. The case of Baťa can well render this process: at the beginning of the 1990s, Baťa's historical significance is changing; he starts to be used by diverse actors in diverse representations (news articles, memoirs, non-fiction and popularizing books, documentary films, public space) for diverse purposes; at the same time, Baťa is a synecdoche of remembering interwar Czechoslovakia and can thus become an instrument of constructed continuity. Mapping the forms of Baťa's representations in Czech historical culture after 1989 will point to broader changes and consequences of the transformation of Czech collective remembering in its heterogeneity. The paper proceeds primarily from memory studies concepts approaches of contemporary history to the study of post-socialism.

Key words:

Baťa, transformation, post-socialism, memory studies, cultural memory, contemporary history

Obsah

1	Úvod.....	5
2	Baťa v kostce.....	12
3	Návrat do budoucnosti.....	17
4	Duch kapitalismu.....	24
5	Nová hegemonie.....	30
6	Roviny paměti	36
7	Pokračování experimentu.....	44
8	Za horizont transformace.....	49
9	Závěr.....	55
10	Seznam použité literatury	57

1 Úvod

„Nevěřitelné kolik lidí se ještě po tolika letech přizívá na Baťovi. Speciálně tady ve Zlíně snad každý druhý omílá neustále Baťa Baťa, ale problém je v tom, že o tom jenom kecá. Ba co víc, někteří si na tom staví bakalářky, diplomky, kariéru... Přestaňte mlátit hubou o Baťovi a jděte raději dělat něco užitečného!“¹

Samozřejmost, s jakou tento internetový komentář předpokládá nejen znalost Bati mezi ostatními, ale snad i přehlčení tímto tématem, je výsledkem postsocialistické transformace české kulturní paměti. Tento komentář pod jedním z dílů internetového seriálu *Baťa v kostce* jsem si poprvé přečetl, když jsem na internetu hledal, co všechno lidé o Baťovi píšou nebo točí, co si o něm myslí, proč ho obdivují, jak na něj vzpomínají. V té době už jsem si totiž sám všiml, kolik lidí „omílá neustále Baťa Baťa“. Začal jsem se ptát po původu této fascinace české kultury Baťou. Rozhodl jsem se tuto fascinaci zmapovat.

„Otázky totiž musí vždy klást sám život. Pokud má člověk jenom teoretické vzdělání a pohybuje se jenom v ‚teoretickém‘ prostředí, které neprovokuje a neklade otázky, nemůže nic velkého praktického vykonat. Často vytváří jenom neživou teorii.“²

Transformaci chápu jako proces proměny kultury³ daného společenství, který je zvláště patrný v kontrastu s předcházející dobou. Transformace tak neznamená nevyhnutelný a jednosměrný politicko-ekonomický přerod od autoritářského režimu k liberální demokracii a kapitalismu s jasnou axiologií, ale nejednoznačný proces vytváření či přetváření kultury v nově nastavených podmínkách. S konceptem společenství jako heterogenní a konfliktní entity pracuje i kniha *Rozdělení minulosti*, která přistupuje k problému z perspektivy dějin politického myšlení: „Nezralá je spíše představa jakéhosi ‚konečného vyrovnání‘, představa homogenního společenství, které je s to, utvořit si na dějiny jednotný a všemi v zásadě sdílený názor.“⁴ Českou historickou kulturu raných devadesátých let či její pozdější projevy chci tedy zmapovat v její heterogenitě – každý z významů připisovaných minulosti – Baťovi – vždy produkují, sdílejí a konzumují jednotliví aktéři, kteří se mohou překrývat, rozcházet či míjet s jinými, jakkoliv si sami mohou klást totalizující nárok na její výklad. Politiku jako takovou ale nemusí vytvářet jen myšlení o politice. Na rozdíl od badatelského přístupu dějin politického myšlení mě zajímají obecněji dějiny kultury, dějiny

¹ Michal Beza, 11. 6. 2014, komentář k seriálu *Baťa v kostce*. „Odkaz“, Stream.cz, <https://www.stream.cz/bata-v-kostce/10002684-odkaz>, poslední přístup 28. 5. 2018.

² Trnka, František: Zlínští podnikatelé: Tomáš Baťa a František Čuba, Praha, 1998, s. 28.

³ Kulturu pojmám v její široké antropologické definici jako soubor významů, práce je pak interpretací těchto významů. Viz např. Geertz, Clifford: *Interpretace kultury*, Praha, 2000, s. 13-15.

⁴ Gjuríčová, Adéla et al.: *Rozdělení minulosti: vytváření politických identit v České republice po roce 1989*, Praha, 2011, s. 15.

významů a jejich vztahu k politice a ekonomice. Zaměřím se při tom na vzpomínání na Baťu, který má v české kulturní paměti silnou pozici.

Přestože někteří se od pojmu transformace raději odklánějí,⁵ zdá se mi se pro mnou zvolenou perspektivu být vhodným doplňkem ke konceptu postsocialismu, který je v jisté míře nevýstižný, jelikož transformace zdůrazňuje proces změny, která stojí v centru pozornosti této analýzy. Transformaci lze tak chápat jako soubor procesů, které zakládají postsocialistickou kulturu, politiku či ekonomiku. Právě to z ní činí soudobý problém z pohledu laického a mnohdy i sociálně-vědného, který nelze vždy jednoznačně oddělit od současných fenoménů – problém bez dokončené nebo jednoznačné narace, jehož analýza by měla pracovat spíše s tendencemi než se stabilizovanými charakteristikami.⁶ Z pohledu dějin myšlení se na rozdíl od politických dějin, zaměřených na události, změna odehrává ve „⁷středně-dlouhém nebo dlouhém historickém období“⁸. Samotnou „změnu režimu“ je pak potřeba chápat spíše jako proces, doprovázený hledáním nové legitimacy v minulosti, než jako událost.⁹ Událostí je přilet Baťi do Prahy. Tato událost symbolicky zahajuje proces hledání nové legitimacy v tradici, kterou představuje Baťa. Obdobně se k problému staví Stanislav Holubec, který se pokouší o interpretaci zkoumaného období ve vztahu k představám o vlastní minulosti a obrazům druhých. Holubec se na postsocialistickou transformaci dívá jako na „uzavřené období minulosti, byť s nejasně definovaným koncem“, což mu umožňuje fenomén historizovat a překonat tendenci vnímat dobu od roku 1989 jednoduše jako současnost. Holubec za konec transformace označuje přelom tisíciletí, kdy došlo k naplnění základních cílů české zahraniční politiky a zároveň se začalo reflektovat určité selhání transformačních představ o rychlém hospodářském růstu.¹⁰ Baťovský případ pomůže tyto teze ověřit či objasnit.

Kulturní transformace se děje skrze jazyk. Zde navazuji na kulturně-interpretativní přístup k postsocialistické transformaci Ladislava Holého v jeho knize *Malý český člověk a skvělý český národ*. Politika je pro něj „výrazem daného kulturního systému a každé politické jednání je součástí širšího kulturního kontextu“. Politika využívá symboly, „jejichž prostřednictvím lidé politickým procesům

⁵ Kopeček, Michal a Piotr Wciślik (eds.): *Thinking through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*, Budapest, 2015, s. 1.

⁶ During, Simon: *Cultural Studies: A Critical Introduction*, London a New York, 2005, s. 62.

⁷

⁸ Kopeček a Wciślik, s. 19.

⁹ Vuorinen, Marja et al.: *Regime Changes in 20th Century Europe: Reassessed, Anticipated and in the Making*, Newcastle upon Tyne, 2016, s.x-xi. Autoři se pokoušejí o rekonceptualizaci „změny režimu“, kterou chápou jako proces. Vymezují se tak proti běžnému užívání pojmu, který se v historiografii váže k události. Samotnou změnu režimu definují obecně jako změnu v převažující politické filozofii. Nový způsob vlády je legitimizován národní tradicí.

¹⁰ Holubec, Stanislav: *Ještě nejsme za vodou. Obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace*, Praha, 2015, s. 14-15.

dávají smysl“.¹¹ Kulturní symboly, mezi něž patří i Bat'a, slouží k legitimizaci politického jednání. Transformaci tedy nelze porozumět bez porozumění transformačnímu diskurzu. Nelze plně porozumět ekonomickým změnám bez pochopení toho, že na ně mělo vliv třeba i to, jak se mluvilo o tradici Bat'ových závodů za první republiky. Ladislav Holý, inspirován Foucaultem, nechápe diskurz v jeho striktně lingvistickém pojetí, ale spíše ze sociálně-teoretických pozic jako „sociálně utvářenou komunikaci, která vede k produkování ‚textů‘“¹². Norman Fairclough, který zkoumá vztah jazyka a společnosti, zdůrazňuje roli diskurzu při kulturní změně obecně¹³ a zvláště pak při transformaci postsocialistických zemí středovýchodní Evropy.¹⁴ Diskurz v tomto ohledu není něčím, co změnu jen doprovází, ale co ji taktéž zakládá. Jazyk a realita jsou v dialektickém vztahu. Fairclough také mluví o rostoucím významu jazyka v post-fordistickém uspořádání společnosti. Pro porozumění problému je podle Fairclougha nutné propojit analýzu textu a sociální teorii, neboť text vzniká v určité diskurzivní a sociální praxi.¹⁵ Ptá se po tom, kde a jak nový diskurz vzniká, k čemu slouží a jak získává hegemonní postavení.¹⁶ Pierre Bourdieu upozorňuje, že jazyková směna je zároveň vztahem symbolické moci. Podle něj je proto třeba překonat dilema mezi analýzou významů kultury a ekonomiky, tedy významů a mocenských vztahů, a místo toho se zajímat o „ekonomii symbolické směny“.¹⁷ I tato práce se v návaznosti na Fairclougha a Bourdieuho proto pokusí o interpretaci výpovědí konkrétních textů nejen o sobě, ale o jejich zasazení do širšího kontextu s pomocí obecnějších sociálních teorií, stejně jako o analýzu využití určitých diskurzivních strategií pro mocenské účely. Podobná východiska zvolil Radim Hladík při výzkumu postsocialistické paměti v českém filmu – dává důraz na kulturní dimenze transformace a v návaznosti na Bourdieuho záměrně využívá zahraniční literatury, která mu umožňuje s odstupem nahlížet „domácí“ problém.¹⁸

Tehdejší i současné interpretace postsocialismu se nacházejí v napětí mezi minulostí a budoucností – od odklonu od minulosti (především ve spojitosti s tzv. vyrovnáváním se s minulostí) a optimistických vizí budoucího vývoje po znovunalézání minulosti a hledání nové

¹¹ Holý, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*, Praha, 2010, s. 10-11.

¹² Tamtéž, s. 11. Text se zde chápe široce jako produkt různých výrazových forem, včetně „reprezentativních a performativních dovedností“.

¹³ Fairclough mluví o „sociální“ změně; každopádně jde o změnu v jazyce, která souvisí s posuny významů v kultuře (symbolickém systému) dané společnosti. Fairclough, Norman: *Discourse and Social Change*, Cambridge a Maiden, 1992, s. 5-7.

¹⁴ Fairclough, Norman et al: *Discourse and Contemporary Social Change*, Bern, 2007, s. 25-47.

¹⁵ Fairclough: *Discourse and Social Change*, s. 4, 61.

¹⁶ Fairclough i další autoři, kteří jsou pro tuto práci konceptuální inspirací, vycházejí z pojmu hegemonie Antonia Gramsciho.

¹⁷ Bourdieu, Pierre: *Co se chce říct mluvením*, Praha, 2014, s. 13-14.

¹⁸ Hladík, Radim: „Traumatické komedie. Politika paměti v českém filmu,“ *Sociální studia* 1, 2010, s. 9-10, pozn. 2.

kontinuity a kritiku falešné teleologie či případnou deziluzi z nenaplněných vizí. Kniha *Rozdělení minulosti* si všímá, že transformace „byla z pohledu sociálních věd, ale též aktéry tehdejších událostí chápána a prezentována především jako budování nového řádu či nové společnosti, jako doba, která se chtěla radikálně odetnout od své bezprostřední minulosti. Z dnešního pohledu historika se však zdánlivě paradoxně jeví jako období fascinace, politické manipulace a bezmála zahlcení minulostí a jejími nesčetnými vrstvami.“¹⁹ V té době nejde přitom jen o politické aktéry, na něž se metoda badatelů *Rozdělení minulosti* soustředí, ale o celkový proces transformace významů, jež příslušníci dané kultury připisují minulosti.

Jako jeden z nosných přístupů k výzkumu postsocialismu se tak nabízí právě analýza kulturní paměti. Kulturní paměť je podle Astrid Erll souhrn kontextů, v nichž se rodí různé jevy od historiografie po individuální vzpomínání. Paměťová studia se proto zajímají o veškeré způsoby a projevy vztahování se k minulosti a vytváření představ o ní. K minulosti přistupují jako k sociálnímu konstruktovi a ve středu jejich zájmu leží doba, která takové konstrukty produkuje, nikoliv doba, jíž se konstrukty týkají.²⁰ To vyžaduje číst texty číst jinak, než bylo záměrem autora. Knihy o Baťovi z devadesátých let čtu proto, abych se něco dozvěděl o devadesátých letech, ne o životě Tomáše Bati. Jinými slovy, cílem studia vzpomínání je poznat dobu, v níž se vzpomíná, nikoliv dobu, na niž se vzpomíná. Erll rozlišuje tři dimenze, při jejichž interakci vzniká kulturní paměť.²¹ V centru pozornosti paměťových studií stojí mentální dimenze, tedy sdílená schémata, hodnoty a normy, které lze rekonstruovat pomocí dimenze materiální a sociální. Pramenem jsou proto jednotlivé vzpomínkové artefakty a klíčem k analýze jejich praxe – pro koho a za jakým účelem jsou vytvářeny, jaká je jejich předpokládaná nebo skutečná recepce. Wulf Kansteiner pojmenovává tři historické faktory, které při konstrukci paměti interagují. Jsou to: kulturní tradice, která rámuje reprezentace minulosti (Holý v souvislosti s českou kulturou mluví o české národní tradici); tvůrci paměti, kteří s touto tradicí operují; a konzumenti paměti, kteří paměť používají, ignorují nebo přetvářejí.²² Výzkum české postsocialistické kulturní paměti by měl vést k popisu toho, jaké představy o minulosti jednotliví aktéři vytvářejí a k čemu je využívají; jak paměť souvisí s transformací jako takovou. Zaměřím se především na interakci národní tradice a tvůrců paměti, a to i mezi sebou, protože se budu soustředit na transformaci kulturních významů spíše než na mechanismy vzpomínání jako takové.

¹⁹ Gjurčicová et al, s. 9.

²⁰ Erll, Astrid: *Memory in Culture*, Basingstoke, 2011, s. 6-9.

²¹ Tamtéž, s. 103.

²² Kansteiner, Wulf: „Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory,“ *History and Theory* 41/2, 2002, s. 180. Rozdíl mezi producenty a konzumenty samozřejmě není striktní, jedná se spíše o ideálně-typické modely, které v konkrétních případech může představovat tentýž aktér.

Způsoby, jakými se na začátku devadesátých let pracuje s minulostí, zároveň mohou poukázat na tehdejší představy o budoucím směřování vázané na vnímání času. Fairclough si všímá, že transformační diskurz se vyznačuje strategiemi, jež se pokouší spojovat minulé a přítomné narativy s představami o budoucnosti. Podle něj jde o jeden z důležitých neekonomických prvků ekonomické transformace.²³ Erll chápe paměť jako něco, co organizuje zkušenost dvěma směry – prospektivně i retrospektivně. Paměť je zdrojem schémat, které už předem formují naši zkušenost. Zároveň skrze kulturní vzpomínání, retrospektivně, si vytváříme zkušenost, která řídí naše budoucí rozhodování.²⁴ Reinhart Koselleck pracuje s pojmy prostor zkušenosti a horizont očekávání. Zkušenost je přítomná minulost odpovídající kulturní paměti, zatímco očekávání je přítomná budoucnost, tedy přítomné představy o budoucnosti. Prostor, který zkušenost vytváří, tyto představy o budoucnost udává – z tohoto prostoru daná kultura pozoruje svůj horizont budoucnosti. Moderní idea pokroku tak staví na kombinaci zkušeností a očekávání a umožňuje mluvit třeba o tom, že někdo je časově dále, pokročilejší než někdo jiný, a zakládat horizont očekávání na možnosti transformace přítomnosti.²⁵ Ke změně temporality, která transformuje očekávání, dochází i v české postsocialistické kultuře.

Analýza se v návaznosti na koncepty paměťových studií a představené přístupy ke studiu postsocialismu s využitím dalších sociálních teorií zaměří zejména na interakci mezi pamětí jako jedním z prvků formujících českou kulturu a politicko-ekonomickými procesy. Paměťová studia tedy aplikují při kulturní analýze postsocialistické politiky a ekonomiky v době transformace. Podobně jako Holubec budu zkoumat kulturní paměť postsocialistického Československa, částečně na pozadí politického myšlení Václava Havla a Václava Klause. Na rozdíl od přístupu v knize *Rozdělení minulostí* mi nepůjde o konkrétní projevy politického jednání, ale podobně jako Holému o politiku jako součást kulturního systému, jehož symboly a představy ji vůbec umožňují. Záměrně nezodpovězenou otázkou v úvodu zůstává časové vymezení transformace, Holubec navrhuje určité koncové mezníky, badatelé v *Rozdělení minulostí* vyzývají k tázání se po liminalitě roku 1989.

Kulturní paměť lze jen těžko zrekonstruovat jako strukturovaný celek. Současná paměťová studia pracují s konceptem zamotané paměti²⁶, který poukazuje na rozličné interpretace, rámce, vzorce nebo dimenze, v nichž lze vzpomínat a které se od sebe mohou různě časově nebo prostorově lišit. Společným jmenovatelem výzkumu je pak paměťový znak, označující, v tomto

²³ Fairclough: *Discourse and Contemporary Social Change*, s. 25-29.

²⁴ Erll, s. 112.

²⁵ Koselleck, Reinhart: *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, New York, 2004, s. 259-263.

²⁶ Feindt, Gregor et al.: „Entangled memory: Toward a Third Wave in Memory Studies,“ *History and Theory* 53/1, 2014, s. 24-44.

případě „Bat’a“, na něž se vážou různé interpretace. Paměť je dynamická, neskládá se z fixních míst paměti, jak tomu bylo v pojetí Pierra Nory.²⁷ Na problém se pak lze dívat z různých úhlů pohledu, přičemž badatelé, kteří pracují se zamotanou pamětí, si jsou vědomi konstruktivity vlastní práce. Inspiroval jsem se proto poststrukturalistickým konceptem mapy, který se mi vzhledem k zamotané povaze paměti a obrovskému množství potenciálních pramenů jeví jako vhodný. Mapa, na rozdíl od obtisku, nereprodukuje, ale konstruuje, a to v různých směrech a dimenzích, s mnohonásobnými vstupy do tématu.²⁸ Můj výzkum je těmito vstupy, cestou, která se částečně řídí již vzniklou mapou a částečně ji tvoří. Moje vlastní mapování začalo u zcela současných podob vzpomínání, které vzbudily můj zájem o téma – čemuž odpovídá první citace této práce. Koncept zamotané paměti pracuje s cestou „zpět v čase“²⁹, která vede k otázkám po tom, proč, jak nebo kdy se třeba určitá interpretace paměťového znaku stala dominantní. Rozhodl jsem se nejdříve udělat diachronní přehled o vzpomínání na Bat’u, což mě nakonec vedlo k vymezení hranic mapy jako české postsocialistické kultury, kterou jsem objevoval na záměrně koncentrovaném souboru pramenů: všech knižních publikací o Bat’ovi, které v době transformace vyšly. Další výzkumné otázky vznikaly v interakci s prameny. Nechtěl jsem se spokojit s daným ohraničením, a proto jsem se ho dále několikrát pokusil překročit, čemuž odpovídal i můj další výběr pramenů – každý pramen byl cestou trochu jinam. To mi umožnilo popsat různé interpretace paměťového znaku „Bat’a“ a zmapovat tak tuto zamotanou paměť. Těto cesty po mapě odpovídají jednotlivé kapitoly.

Kapitola **Bat’a v kostce** zmapuje vzpomínání na Bati od 50. let do současnosti. Tím vytyčí pole, na němž se tato práce pohybuje. Pomocí dvou hlavních knižních pramenů, vybraných dle časové relevance a deklarace jejich vlastních cílů, ukáže funkční podobnosti ve využití označujícího Bati pro legitimizační účely a základní významové rozdíly, které odlišují postsocialistickou paměť, čímž předznačí některá další témata práce. Kvantitativně zmapuje četnost tématu „Bat’a“ v českojazyčné knižní a novinové produkci.

Kapitola **Návrat do budoucnosti** zrekonstruuje motiv návratu Tomáše Bati v transformačním diskurzu. Za využití literárně-teoretického konceptu mýtu nebo pojmu nostalgie se pokusí objasnit roli postavy Bati v postsocialistické kulturní paměti ve vztahu k politicko-ekonomické transformaci. Poukáže také na specifický vztah tvůrců paměti k tématu, čemuž odpovídá i výběr pramenů, který se soustředí na knižní produkci o Bat’ovi v první polovině 90. let, počínaje autobiografií Tomáše Bati mladšího.

²⁷ Nora, Pierre: „Mezi pamětí a historií. Problematika míst,“ *Antologie francouzských společenských věd* 10, 2010, CEFRES, http://www.cefres.cz/IMG/pdf/nora_1996_mezi_pameti_historii.pdf, poslední přístup 28. 5. 2018.

²⁸ Koncept mapy jako principu poststrukturalistického přístupu rhizomu rozvíjejí: Deleuze, Gilles a Félix Guattari: *Tisíc plosím*, Praha, 2010, s. 9-36.

²⁹ Feindt et al., s. 36.

Kapitola **Duch kapitalismu** nabídne interpretaci vzpomínání na Bat'ů na základě sociálních teorií o myšlenkových základech kapitalismu. Tu zasadí do kontextu tehdejšího politického myšlení a funkce paměti v postsocialistické kultuře. Vyjde přitom primárně z jedné z prvních postsocialistických knih *Fenomén Bat'a*, která s nákladem sto tisíc výtisků byla v daném roce 1990 nejvydávanější knihou o Bat'ovi a jež modeluje narativ, který posléze přebírají další publikace, novinové články apod.

Kapitola **Nová hegemonie** propojí vzpomínání na Bat'ů s ustanovováním postsocialistické kulturní hegemonie. Východiskem budou teorie o neoliberalismu, ale také přístup genderových studií ke konstrukci představ o maskulinitě. Podobně jako předchozí kapitoly analyzuje knihy české provenience vycházející v době transformace.

Kapitola **Roviny paměti** zpochybní perspektivu dosavadní analýzy, která sledovala nacionální významy označujícího „Bat'a“. V souladu se současnými přístupy paměťových studií rozšíří perspektivu o lokální, transnacionální nebo kosmopolitní rovinu paměti. Využije k tomu již zmiňované prameny, ke kterým pro komparaci přidá současnou korporátní reprezentaci firmy Bat'a, včetně muzea v Torontu, a britský dokumentární film, který se váže k Anglii i ke Zlínu. Ten zároveň poukáže na další podoby nostalgie odlišující se od mýtu návratu.

Kapitola **Pokračování experimentu** dále zpochybní dosavadní perspektivu, která pracovala s mezníkem roku 1989. Prověří případné kontinuity a zrekonstruuje, jakým způsobem se pomocí vzpomínání na Bat'ů představa o změně vytváří. Zaměří se také na to, jak jinak se lze skrze „Bat'ů“ vztahovat k socialistické minulosti než jejím vyloženým odmítnutím. Využije k tomu východiska a závěry prací, které se zabývají diskurzem pozdního socialismu a postsocialismu. Pramenem budou dosud použité knižní publikace a dále kniha o Tomáši Bat'ovi a Františku Čubovi, která modelově ilustruje kontinuity se socialismem, tematicky i autorstvím, a navíc rokem vydání 1998 vyznačuje jeden z možných posunů v interpretacích Bati.

Kapitola **Za horizont transformace** se v návaznosti na předchozí kapitolu ptá po vývoji české postsocialistické paměti po „konci“ transformace. Výběrem různých pramenů od konce devadesátých let do současnosti prozkoumá různé cesty, kterými se vydávají interpretace Bati po jeho ukotvení v české kulturní paměti během transformace.

2 Baťa v kostce

Postsocialistické společnosti si vytvářelo stejně kulturně podmíněné představy o minulosti i budoucnosti jako jiná společenství jindy a jinde. Pokud je vzpomínání kulturním fenoménem založeným na konstrukci významů, který lze popsat jako proces, lze ho také historizovat. Právě v diachronní perspektivě vynikne rozdílnost významů, které je možné konstruovat kolem jednoho označujícího. Zároveň lze sledovat, kdy, komu a v jakém smyslu se určitá historická témata jeví jako produktivní – kdo, kdy a jak využívá téhož k různým cílům.

V roce 1950 vyšel *Batismus v kostce*³⁰, v roce 2013 poprvé vyšel *Baťa v kostce*³¹ (v témže roce podle této knihy vznikl internetový dokumentární seriál³²). Publikace nabízejí vhodné pole pro kvalitativní komparaci představ o Baťovi v 50. letech a v současnosti. Ani jedna nereprezentují období, které je ve středu pozornosti této práce, umožňují ale naznačit vývoj, kterým určité autoritativní představy o Baťovi procházejí. Obě knihy mají něco přes sto stran a předkládají pohled na historii Tomáše Bati „v kostce“: obě již v názvu kladou důraz na celistvost jejich pojetí; název zároveň vypovídá o normativnosti a autoritativnosti knihy – vytvářejí ideální model, měly by sloužit jako jakýsi referenční bod, obsahovat vše podstatné, co se o Baťovi musí říct. Obě si tak kladou nárok na totalizující výklad baťovské minulosti a mohou posloužit jako dva póly, které mezi sebou mají časový i ideologický odstup a kterými lze vymezit způsoby, jakými lze Baťu reprezentovat a skrze něj se vztahovat k minulosti. *Batismus v kostce* ideálně reprezentuje model minulosti, vůči němuž se transformace vymezuje, zatímco *Baťa v kostce* jeden z jejích možných důsledků. Úvody k oběma knihám deklarují svůj záměr, ta starší následovně:

„Brožura ‚Batismus v kostce‘ má být praktickou příručkou, která má čtenáři čtivou formou poodhalit pravou tvář batismu. Je sestavena z cenného materiálu již vyšlých knih, brožur a reportáží. [...] K sestavení knihy nás vedla sama potřeba poodhalit na konkrétních případech některé neznámé praktiky Baťovy, nebo osvětlit jen napolo známé stránky bývalého batismu. Málokdo totiž zná pravou tvář Bati, všeho toho, jak to ve Zlíně vypadalo před válkou za Bati, co bylo vpravdě zdrojem Baťovy moci. [...] Aby nakonec byl tím, čím vsude byl – diktátorem.“³³

V 50. letech slouží postava Bati k rekonfiguraci vzpomínání v duchu tehdejší ideologie, pro níž vztah k minulosti hraje stěžejní roli, když komunistická vláda konstruuje svou legitimitu moci na základech nacionálně pojímaného historického materialismu.³⁴ Baťa je primárně představitelem

³⁰ Svatopluk, T.: *Batismus v kostce*, Gottwaldov, 1950.

³¹ Pokluda, Zdeněk, *Baťa v kostce*, Zlín, 2013.

³² „Baťa v kostce“, Stream.cz, <https://www.stream.cz/porady/bata-v-kostce>, poslední přístup 28. 5. 2018.

³³ Svatopluk, s. 3.

³⁴ Kopeček, Michal: „Ve službách dějin, ve jménu národa. Historie jako součást legitimizace komunistických režimů ve střední Evropě v letech 1948-1950“, *Soudobé dějiny* 8/1, 2001, s. 30.

vykořisťovatelského a autoritářského kapitalistického systému – vymezení se vůči tomuto systému se akcentuje již v samotném názvu: „batismus“, československý ekvivalent fordismu³⁵, se používá jako označení pro jeden ze systémů vykořisťovatelských praktik.

Cílem této publikace a další produkce zejména z 50. a též z 60. let bylo odhalit „pravdu o dějinách“, skrze minulost se jasně ideologicky vymezit vůči poraženému kapitalismu a legitimizovat komunistický režim. Týž autor T. Svatopluk, původním jménem Svatopluk Turek, který opustil Baťovy závody v roce 1933 a po válce nastoupil jako lektor a redaktor do národního podniku Baťa³⁶, napsal také *Pravou tvář batismu* (1959), která svůj záměr akcentuje již názvem – opět se pracuje s motivem odhalení něčeho dříve skrytého, falešného, lživého. Ještě ve třicátých letech vydal T. Svatopluk román *Botostroj*, v němž popisuje pracovní podmínky ve firmě. Zatímco po jeho vydání v říjnu 1933 byl po zásahu firmy Baťa knižní náklad brzy zabaven a stažen z prodeje, v padesátých letech vychází jeho přepracovaná vydání a filmová adaptace – jako by konečně bylo možné mluvit „pravdu“, kterou kapitalistický systém dříve potlačoval. K tomu dochází v době, kdy se umělecká tvorba řídí zásadami socialistického realismu a dřívější díla se podle toho přepisují. V případě *Botostroje* se tak děje kvůli možnosti rozšířit ho do větší série, ale editací knihy dochází i k něčemu zásadnějšímu. T. Svatopluk na několika místech mění vyznění díla tak, aby zdůraznil sebevědomí a sounáležitost proletariátu nebo z šéfa dělníků vytvořil modelového prvorepublikového kapitalisticky smýšlejícího člověka³⁷ – slovy Kosellecka mění prostor zkušenosti tak, aby vyhovoval socialisticko-realistickému horizontu očekávání.

Batismus v kostce volí různé typy pramenů k dosažení svých cílů: pracuje s dělnickými memoáry, úryvkem ze zmiňovaného románu *Botostroj* nebo reportáží ze třicátých let. Výběr byl proveden tak, aby splnil deklarované cíle publikace: čtivost, které se dosahuje skrze subjektivitu a uměleckost předkládaných vzpomínkových artefaktů a subverzi kapitalistického baťovského narativu (všechny texty z „baťovské“ první republiky se staví do opozice vůči z jejich perspektivy hegemonnímu pozitivnímu obrazu Baťi), který se prezentuje jako lživý a oproti němu se „poodhaluje neznámé“ a „odhaluje napolo známé“ a která zároveň velmi autoritativně a jednoznačně konstruuje v této opozici vlastní ideologii. Většina materiálu pochází z Baťovy doby, což vytváří dojem autenticity a důvěryhodnosti (podobně jako výběr memoárů jako takových – subjektivita a autenticita vzpomínání spolu úzce souvisí) – jako by místo konstrukce vlastní verze historie pouze předkládala minulost jako takovou, popírajíc, že jakýkoliv výběr pramenů je již sám o sobě konstrukcí.

³⁵ Kniha mluví o „amerikanisovaném“ systému.

³⁶ Kuslová, Hana: „Botostroj aneb příběh jedné knihy,“ *Acta Musealia* 3/1, 2003, s. 41-52.

³⁷ Šámal, Petr: „Jak se stát socialistickým realistou: přepracované vydání sebe sama,“ *Literatura socialistického realismu: východiska, struktury a kontexty totalitního umění*, sborník příspěvků, Praha, 2009, s. 47-48, 57-59.

„Baťův obchodní palác na Václaváku zná každý Pražan. Baťovské ceny s devítkou na konci si získaly pověst na celém světě. Baťovská „zlínská“ architektura má na mapě Evropy své pevné místo. Devíza Tomáše Bati „Zámožnost všem“ vrtá hlavou ekonomům, sociologům, politikům. Inspiruje úroveň vzdělávání a zdravotnictví vytvořená Tomášem Baťou ve Zlíně a rezonují i jeho velké programy železničních, silničních a říčních komunikací. A tak dále. Tomáš Baťa je tu stále přítomen.“³⁸

Baťa v kostce naproti tomu nabízí výčet přítomných odkazů na minulost a využívá každodenní zkušenosti konzumentů (architektura, ceny v obchodech, témata/ideje dříve akcentovaná Baťou). přičemž dále prezentuje „dějepis v kostce“ ve formě letopočtů a krátkých odstavců o tom, co se v životě Bati daný rok událo. Autenticity tato publikace nejdříve dosahuje využitím obrazů, s nimiž se konzument vytvářené paměti má setkávat v každodenním životě. Rozčlenění knihy striktně chronologicky podle letopočtů pak vytváří dojem historiografické objektivitu; jednotlivé příspěvky však vyprávějí Baťův život zcela neproblematicky jako poctivou cestu k úspěchu. *Baťa v kostce* konstruuje představu všudypřítomné a pevně ukotvené baťovské tradice. V tomto pojetí je Baťa nezpochybnitelnou součástí české kulturní paměti. Propojuje se zde minulost a přítomnost: Baťa patří do přítomnosti díky své činnosti v minulosti a zároveň skrze přítomnost baťovských odkazů lze vytvořit kontinuitu s minulostí.

„Čtrnáctiletému Tomášovi se dostane do rukou kniha Obrazové dějiny národa českého. Slabikuje si, co je to národ, náboženství, stát... Četba ho poblcuje, ucbvacuje. Pak přicházejí další knihy, z Tomáše se stane náruživý čtenář.“³⁹

Baťa v kostce představuje velmi jednoznačnou pozitivní reprezentaci Bati a vytváří jakousi jeho hagiografii od dětství až po smrt. Kniha přispívá ke konstrukci národní tradice způsobem, jak ho popsal Ladislav Holý ve své analýze postkomunistické transformace české společnosti. Ta si vytváří představu velkých českých osobností, kteří jsou nositeli pozitivních vlastností národa jako celku – tyto vlastnosti, přítomné v konstruované tradici, jsou pak atributem každého Čecha a Češky, aniž by sami k takové charakteristice jakkoliv přispěli. Holý například poznamenává, že „[j]edním z důležitých mýtů, který Češi při vyprávění své historie vytvářejí, je mýtus o národě, jehož vedoucími osobnostmi byly vždy intelektuálové.“ Obraz čtoucího Bati nese veliký význam, už kvůli čtenářství samotnému, ale dále i proto, co čte – sám konzumuje vzpomínkový artefakt a konstruuje si pozitivní autostereotypy české kulturní paměti. Motiv čtenářství tak ilustruje pozici Bati v české kulturní paměti jako významného nositele národní tradice.

V obou případech nakonec Baťa vychází jako centrální postava vzpomínání, jejíž výjimečnost (která může být jak pozitivní, tak negativní – vizionář/diktátor) si žádá se k ní odkázat či se vůči ní vymezit. V obou případech se též vzpomíná typicky selektivně a využívají se již

³⁸ Pokluda, s. 9.

³⁹ Tamtéž, s. 13.

existující vzpomínkové artefakty. Opačné póly hodnocení Bati se projevují především v tom, kdo je konatelem děje. V *Bat'ovi v kostce* je aktivní vždy Bat'a, pasivně následován dělníky, kteří jsou předmětem jeho jednání. Naproti tomu *Batismus v kostce* autor v 50. letech upravil tak, aby veškeré konání mohlo být připsáno dělnictvu⁴⁰; Bat'a tu není důležitý sám o sobě, v příběhu figuruje spíše jako synekdocha kapitalistického systému.

Diachronní pohled na kulturní paměť předpokládá, že se tato nějakým způsobem vyvíjí či proměňuje. Potom má smysl se ptát se nejen, proč a jak se na něco vzpomíná, ale též kdy se na minulost vzpomíná, případně proč se na ni nevzpomíná. Pro základní zmapování toho, jak se vyvíjela vzpomínková produkce vážící se k Bat'ovi, lze použít záznamy publikací Národní knihovny s klíčovým slovem „Bat'a“ rozložené na časové ose⁴¹ (graf 1):

Graf 1⁴².

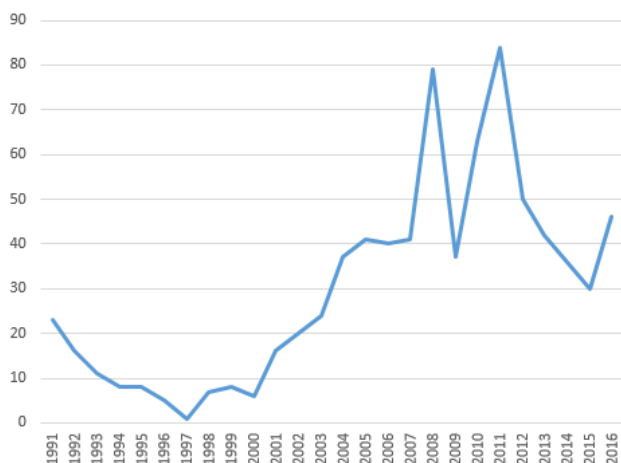
Zájem o Bat'u lze podle grafu vysledovat mezi lety 1945-1965, který snad lze spojit s obdobím označovaným jako „budování socialismu“ a dát do souvislosti s vytvářením legitimacy komunistického panství, jak bylo vidět na ukázce *Batismu v kostce* a případu *Botostroje*. Naopak v době tzv. normalizace od roku 1969 až do revoluce v roce 1989 je zaznamenána pouze jedna položka, přičemž se jedná o třetí vydání *Botostroje*, což může vypovídat o normalizační reorientaci na jiný typ temporality. O to více je patrná nová produkce zejména v roce 1990 a dále významný nárůst zájmu o Bat'u v letech po roce 2013.

⁴⁰ Záměrně užívám hromadný singulár, který poukazuje na zdůrazňované kolektivní vědomí dělníků a dělnic.

⁴¹ Taková statistika samozřejmě nezohledňuje např. počet výtisků a už vůbec ne jejich recepci. Vydání publikace v daném roce zároveň neznamená, že právě v tom roce mohla mít publikace největší dopad nebo že naopak nemohla působit v letech následujících. Vypovídá však o míře produkce vzpomínání na dané téma.

⁴² NKC – Online katalog Národní knihovny ČR, Národní knihovna ČR, <http://aleph.nkp.cz>.

Položky v databázi ANL
(Výběr článků v českých novinách, časopisech a
sbornících) s klíčovým slovem *baťa* 1991-2016.

Graf 2⁴³.

Graf 2 vypovídá o zájmu o Baťu v novinách zejména na začátku transformačního období.⁴⁴ Z titulků v databázi ANL je patrné, že v publicistice se objevují zejména pozitivní záznamy o Baťovi, tudíž novinářská produkce v obrysech odpovídá té knižní. Ani korpusová analýza kolokací lemmatu „Baťa“ nenaznačuje, že by se o něm mluvilo v negativních konotacích, nebo že by publicistika Baťu spojovala obecně s jinými tématy a hodnotami než produkce knižní.⁴⁵ Teprve však kvalitativní analýza vybraných příkladů ukáže podoby postsocialistického vzpomínání na Baťu a zmapuje aktéry, kteří se zapojují do vyjednávání minulosti.

⁴³ ANL – Výběr článků v českých novinách, časopisech a sbornících, Národní knihovna ČR, <http://aleph.nkp.cz>.

⁴⁴ Databáze zaznamenává články od roku 1991, přičemž se mění její zdroje, což na jednu stranu může snížit vypovídací hodnotu takové statistiky, na druhé straně záznam o takovém článku v databázi Národní knihovny je též jednou z podob fixace vzpomínání.

⁴⁵ Nahlédl jsem do publicistických textů v korpusu SYN verze 6, který zahrnuje texty z let 1989-2016. I pokus o diachronní pohled do korpusu vede spíše k nepřekvapivým závěrům: na začátku 90. let se o Baťovi mluví více v souvislosti např. s privatizací, v novém tisíciletí ve spojení se zlínskou univerzitou apod. Křen, Michal et al.: Korpus SYN, verze 6 z 18. 12. 2017, ÚČNK FF UK, Praha, 2017, <http://www.korpus.cz>.

3 Návrat do budoucnosti

„Podobalo se to krásnému snu. Stál jsem na balkóně s vybládkou na náměstí ve Zlíně, ve městě, kde jsem vyrostl a které jsem téměř před padesáti lety, těsně před vpádem nacistů, opustil. Od chvíle, kdy komunisté uchwátili po válce moc, soustavně naši rodinu špinili, náš majetek zabavili a otcovu památku hanobili. Onoho prosincového dne 1989 drobně mrholilo, náměstí však zaplnily tisíce lidí, kteří vzdor zimě přišli, aby mohli mě a mou ženu přivítat. Všude vlály vlajky a byly portréty mého otce, zakladatele obuvnické firmy Bat'a. ‚Tak to je, tak to je,‘ skandovali lidé, když jsem jim vyprávěl, jak svět obdivuje jejich hrdinný zápas o demokracii.“⁴⁶

Fyzický návrat Tomáše Bati mladšího do Československa v prosinci 1989 se stal symbolickým aktem zakládajícím mýtus o hrdinovi, který se nevzdal, a touhu po návratu k násilně přerušnému demokratickému řádu. Hrdina se po nuceném odchodu a překonání nástrah v různých koutech světa vrací zpět domů. Struktura či syžet vyprávění tak, slovy Daniely Hodrové, přejímá či cituje mýtus – implicitně si uchovává mýtus jako skelet, který drží příběh pohromadě.⁴⁷ Přichází nový projekt, který ač je nostalgický, věří ve svou pravdivost a možnost navrátit ztracené. Nostalgie je podle Svetlany Boym pro porevoluční dobu, včetně postsocialismu, typická. Rozlišuje přitom mezi restorativní nostalgií, která klade důraz na *nostos* (návrat) a reflektivní nostalgií, jejímž smyslem je *algia* (bolest). Restorativní nostalgie má přitom tendenci vytvářet mýtická vyprávění.⁴⁸ Cílem postsocialistické restorativní nostalgie po Bat'ovi je dojít k obnově a překonat zapomnění. Tomáš Bat'a mladší se navrácí do Československa jako hrdina symbolizující revoluci 1989. Jeho návrat odpovídá odyseovskému mýtu. Na rozdíl od Odysea, hrdiny tradičního mýtu, o kterém Hodrová i Boym píše, jehož doma nikdo nepoznává, protože se navrácí tajně v přestrojení, Bat'ůu hned poznávají všichni. Vrací se ve chvíli, kdy řád už je nastolen a on ho jen pomáhá symbolicky dotvořit. Představuje se jako hrdina, na nějž všichni celou dobu čekali. Po přistání manželů Bat'ových na letišti se „rojily tisíce lidí s vlajkami.“ Tomáš Bat'a mladší nechápe, „že po tolika letech komunistického panství lidé uspořádají triumfální uvítání skalnímu kapitalistovi.“⁴⁹ Tím dokladuje nejen svou výjimečnost, ale především diskontinuitu a nucené zapomnění, které měl socialismus vytvořit, stejně jako hodnoty, které se v národě měly skrývat. „Stěží jsem mohl pronést větu, aniž dav vyvolával: ‚To je ono,‘ ‚At' žije Bat'a!‘“⁵⁰

Autobiografii *Švec pro celý svět*, kterou vydal v roce 1991 se svou manželkou Sonjou Sinclairovou, lze pojímat jako zakládající mýtus o Bat'ovi. Hlavními postavami jsou Bat'a-otec,

⁴⁶ Bat'a, Tomáš J. a Sinclair Sonja: *Švec pro celý svět*, Praha, 1991, s. 7.

⁴⁷ Hodrová, Daniela: „Mýtus jako struktura románu,“ *Poetika mýtu*, Jeleazar Moisejevič Meletinskij, Praha, 1989, s. 389.

⁴⁸ Boym, Svetlana: *Future of Nostalgia*, New York, 2001, s. xvi, k charakteristice a rozdílu mezi dvěma typy nostalgie s. 41.

⁴⁹ Tamtéž, s. 223.

⁵⁰ Tamtéž, s. 225.

na nějž Tomáš mladší vzpomíná, a pak on sám, Bat'a-syn. „Bat'a“ v postsocialistickém psaní tak může být otec, syn nebo samotná firma – nejde tolik o to mezi těmito rozlišovat, významy se na ně vážou zvláště stejně jako na všechny tři dohromady. Jsou svým způsobem trojediní⁵¹ a dohromady tvoří jeden paměťový znak. Příběh o otci a synovi posloužil jako podklad pro další publikace o Bat'ovi a jeho životě, které v devadesátých letech i později vycházejí. Syžet příběhu se opakuje a dodává mu tak na kanoničnosti.

Když Tomáš J. Bat'a píše autobiografii, píše i biografii národa. Je-li v nacionalistickém pojetí národ nejen souborem individualit, ale kolektivní entitou, která může mít vlastnosti a jednat, potřebuje i svou biografii. Národní hrdina Bat'a je synekdochou celého národa. Bat'a píše svého druhu autorský mýtus, kde mísí prvky mýtické narace o hrdinovi s velkým dějinným vyprávěním, přičemž on sám je jeho hrdinou: „[N]arodil jsem se 17. září 1914, měsíc po vypuknutí první světové války.“⁵² K Vánocům dostává malý Bat'a verpánek, ševcovskou stoličku, která určuje jeho pozdější osud. Občas v příběhu předznamenává velké dějiny, například když ho setkání s židovským chlapcem ve sprchách internátní školy dovede k úvaze o druhé světové válce a Hitlerovi. Bat'a se projevuje jako národní hrdina, který čelí historii, především ve vyprávění o druhé světové válce.⁵³ Objevuje se zde motiv sebeobětování pro zachování podniku, který je taktéž synekdochou českého národa – vše, co dělá, dělá pro podnik-národ, ne pro sebe. Zachování Bat'ových závodů prezentuje jako vzdor proti zlu. Skrze propojení Bat'a-podnik-národ konstruuje ideu kontinuity českého národa, kterou pak dále rozvíjí zejména v rámci motivu návratu po roce 1989. V příběhu o druhé světové válce se pak Bat'a propojuje s národem přímo.

Bat'ova výjimečnost se projevuje mimo jiné právě v tom, s jakými lidmi se během svého života setkává. O těchto setkáních pojednává jako o něčem zcela běžném, co se ničím nevymyká. Zvláštní vztah rozvíjí vůči Janu Masarykovi, kde funguje zdvojený motiv otce a syna. Tomáš J. Bat'a se přátelí s Janem Masarykem⁵⁴, oba jsou zároveň synové představitelů prvorepublikové elity. Jejich otcové i oni sami kromě toho reprezentují národní tradici. Bat'a současně chápe Jana jako svého rádce a vzor.⁵⁵ Mnohonásobná provázanost posiluje symbolický význam všech zapojených aktérů.

Nově nabízené vyprávění stojí v opozici vůči tomu doposud dominantnímu. Pokud je Bat'ův osobní příběh zároveň alternativními dějinami národa, poskytuje také jeho členům částečné vypořádání se s minulostí. Bat'a mladší například popisuje, jak sovětský velvyslanec čekal na přijetí

⁵¹ Vzhledem k četnosti religiózních metafor v bat'ovském diskurzu není od věci takto metaforicky chápat i Bat'u. K možné záměnnosti přispívá i to, že otec i syn mají stejné jméno.

⁵² Bat'a: *Švec...*, s. 12.

⁵³ Tamtéž, s. 21, 33-35.

⁵⁴ Tamtéž, s. 36.

⁵⁵ Tamtéž, s. 81.

indickou premiérkou Indirou Gándhiovou, která se zapovídala s jeho manželkou o akci na záchranu tygra indického, což Bat'ovi „způsobilo neskonalé potěšení“⁵⁶. Zatímco českoslovenští politici přijímali sovětské delegace, Bat'a měl vůči Sovětům navrch. Protože v tomto pojetí reprezentanty národa nejsou komunističtí politici, ale právě Bat'a, ukazuje se, že vůči Sovětům má navrch celé Československo. Transformace je zadostiučiněním, návratem k tradici a naplněním spravedlnosti. V Bat'ovi přežily národní hodnoty, aby se v roce 1989 navrátily do Československa.

Bat'ova autobiografie je rovněž jedním z příkladů transformace politického jazyka a hodnot vůbec. Jiří Nekvapil si všímá, že některé výrazy předlistopadového politického diskurzu zanikají, zatímco jiné třeba jen mění své hodnotové konotace. Do nového slovníku se taky dostávají výrazy běžné v západních demokraciích.⁵⁷ Znárodnění se tak i vlivem Bat'ova psaní stává něčím, co národu nedává, ale naopak bere. Bat'a dále píše o neomarxistické politice Pákistánu, socialistickém dogmatu Indie nebo Egypta, komunistických intrikách v Singapuru nebo indonéské víře v ústřední plánování, které vedlo k bankrotu.⁵⁸ Přívlastky jako socialistický, komunistický, plánovaný apod. dostávají negativní zabarvení.

„Při přeletu Tomáše Bati se znovu ukázalo, jak je náš národ vzdělaný a schopný, když navzdory drilu, který jej po více než 40 roků spoutával, se v okamžiku znovunabytých svobod přiblížil k tomu, co považoval za dobré a užitečné.“⁵⁹

Bat'a a jeho návrat se rychle stávají součástí české kulturní paměti. V roce 1990, tedy o rok dříve než Bat'ova autobiografie, vyšla kniha *Fenomén Bat'a*, která už svým názvem dává najevo jeho význam. Nabízí ucelenou naraci o životě Tomáše Bati. Valach se sám staví do pozice důležitého producenta vzpomínání pro rozšiřující se okruh konzumentů – od novinového článku k rozhlasu a televizi.⁶⁰ Vrcholem je pro něj publikace knihy, která vědomě fixuje nestálé vzpomínky, včetně těch nejčerstvějších. Proto když Valach v knize zaznamenává porevoluční reprezentace Bati v médiích (např. vystoupení Tomáše Bati v televizním pořadu *Kontakt*), nemění tím pouze mediální formu zaznamenání vzpomínky, ale mód vzpomínání jako takový. Komunikativní paměť přechází v kulturní. Jan Assmann rozlišuje mezi těmito dvěma typy na základě míry efemérnosti a zprostředkovanosti. Podle Erll rozdíl tkví v časovém vědomí; nejde tedy o to, jak dlouho od vzpomínaného objektivně uplynulo, ale jak se dějinný odstup konstruuje⁶¹; zejména v období transformace tak není výjimečné, že tyto dva módy paměti fungují zároveň. Vzpomínání, které

⁵⁶ Tamtéž, s. 143.

⁵⁷ Nekvapil, Jiří: „Český tisk a politický diskurz po roce 1989,“ *Přednášky z XXXIX. běhu L.Š.S.S.*, Praha, 1997, s. 99-101.

⁵⁸ Bat'a: *Švec...*, s. 87, 140, 144, 146-147, 153.

⁵⁹ Valach, František: *Fenomén Bat'a*, Praha, 1990, s. 75.

⁶⁰ Tamtéž, s. 67-71.

⁶¹ Erll upozorňuje, že Assmann pojem „kulturní paměť“ užívá v jiném smyslu, než je v sociálních vědách obvyklé – nejde mu o kulturu v totálním pojetí (z čeho vychází i tato práce), ale o kulturu jako monument. Erll, s. 30-31.

směřuje ke kulturní paměti, slouží k tvorbě identity.⁶² Valachovo vyprávění o Bat'ovi působí normativně a formativně. Společně s dalšími publikacemi na stejné téma přetváří v raných devadesátých letech českou kulturní paměť. Rychlou tvorbu kulturní paměti počátku během transformace ilustruje i vzpomínání Bati mladšího, který ke konci svého vyprávění pojednává o setkání s členy nové československé vlády⁶³ – efemérní a partikulární vzpomínka (odpovídající komunikativní paměti) přechází do paměti kulturní jako zakládající vzpomínka s obecným významem.⁶⁴ Minulost se provazuje s přítomností a přítomnost se stává minulostí, čímž se utváří nový prostor zkušenosti.

Právo vzpomínat na Bat'u v knižní produkci, která kulturní paměť fixuje, si přitom nárokují především lidé jemu blízcí. Podle Assmanna je pro takovou paměť typická omezená míra participace⁶⁵, tedy možnost a schopnost vzpomínat, což se projevuje i v tomto případě. Ačkoliv takové vzpomínání zakládá identitu celému národu, vzpomínat na tuto událost v jejich pojetí mohou jen určití lidé, ať Bat'a ve své autobiografii, Komárek v předmluvě nebo Valach ve své mýtotvorné knize. To ale neznamená, že na Bat'u nevzpomínají i jiní, třeba i při zmiňovaných efemérních vzpomínkových aktech, jako je vítání Bati na letišti nebo setkání na náměstí ve Zlíně. V roce 1990 vycházejí i další publikace o Bat'ovi, píše se o něm taky v denním tisku, sám se objevuje na veřejnosti a vystupuje společně s dalšími „bat'ovci“ v médiích. Podle Otty Wichterleho, který píše předmluvu k jinému dílu, Menčíkovu *Poskokem u Jana Bati*, „je obtížným úkolem hledat objektivní vylíčení kritických okamžiků bat'ovské organizace. Nejbliž k tomuto úkolu má beze sporu ten, kdo tyto okamžiky sám jako očitý svědek prožíval.“⁶⁶ Tvůrci vzpomínkových artefaktů tak operují s představou uzavřené množiny zasvěcených s právem vytvářet paměť, ačkoliv si kladou nárok na pravdivou výpověď o charakteru národa. V samotném apelu na pravdu o dějinách se neliší od publikací z 50. a 60. let. Gil Eyal v analýze československého postsocialistického traumatu označuje české intelektuály za strážce paměti – takovému označení ve stejné době odpovídají i tito tvůrci paměti.

Ačkoliv autoři své výpovědi o minulosti stylizují jako neutrální, tvůrci paměti mají k tématu obvykle osobní vztah a v klíčových momentech se projevují afektivně. Autoři (nikoliv autorky)⁶⁷

⁶² Assmann, Jan: *Kultura a paměť: písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*, Praha, 2001, s. 50.

⁶³ Bat'a: *Švec...*, s. 226.

⁶⁴ Assmann, s. 55.

⁶⁵ Tamtéž, s. 52.

⁶⁶ Wichterle, Otto: „Předmluva,“ *Poskokem u Jana Bati*, Ferdinand Menčík, 1993, s. 5-6.

⁶⁷ Ženy o Bat'ovi nepíší. Jedinou ženou, která v devadesátých letech přispěla k literární produkci o Bat'ovi, byla manželka Tomáše Bati ml. Sonja Sinclair, která ale pod knihou *Švec pro celý svět* na rozdíl od svého manžela není podepsaná jako autorka, nýbrž jen jako literární spolupracovnice.

mají totiž zpravidla osobní motivaci k tomu o Bat'ovi vůbec psát a materiálem jsou jim vlastní vzpomínky: „Zmocňovalo se mě dojetí, když jsem Tomáše Bat'u mladšího (Tomíka – tak jsme mu říkali), mohl po padesáti letech odloučení uvítat v Praze.“⁶⁸ Na jiném místě autor knihy *Pracoval jsem u Bat'ů* Stanislav Křeček přitom tvrdí, že jeho vzpomínky tvoří pouze časovou osu důkladného popisu minulosti, třebaže se staví do pozice vypravěče i hrdiny už v samotném názvu. To mu umožňuje střídat mezi módem afektivního vzpomínání a obecně platného moralizování: „Zakladatele firmy Tomáše Bat'u sen. je proto nutno pokládat za světově proslulou osobnost a jednu z mimořádných historických osobností českého národa, kterou bude nutno docenit.“⁶⁹ Ferdinand Menčík, který byl součástí vedení obuvnických závodů a k tomu i Bat'ův švagr, píše: „Přál bych knize [*Poskokem u Jana Bati*], aby se stala oporou, příručkou a inspirací všem mladým, začínajícím podnikatelům, kteří se především pokorně budou snažit stát se užitečnými nejen sobě, ale všem, zákazníkům i zaměstnancům, a současně se budou chtít naučit sloužit slávě svého oboru a posléze i své země.“⁷⁰ Autoři často vzpomínají z pozice lidí, kteří u Bati pracovali a nyní apelují na ostatní, aby se v nových politicko-ekonomických podmínkách stal Bat'a inspirací i pro ně.

Tvůrci paměti a postava Bati jsou v dialektickém vztahu legitimizace. Otto Wichterle se považuje za bat'ovce, a hlásí se tak k jím ztělesňovaným hodnotám. Zároveň jménem českého vědce a vynálezce, který sám tvoří část národního panteonu, posiluje pozici Bati: „Mezi bat'ovce se hlásíme všichni, kdo jsme se třeba jen kousíčkem svého života spojili s životem firmy. [...] Proto jménem všech – i přechodných a krátkodobých – spolupracovníků Bati za tuto knihu děkuji.“⁷¹ Podobný způsob vzájemné legitimizace se objevuje v předmluvě k *Fenoménu Bat'a* od Valtra Komárka, kterou navíc ilustruje jeho fotka se Sonjou Sinclairovou.⁷² V autobiografii Bat'a zase legitimizuje novou vládu, když popisuje setkání právě s Komárkem, ale i dalšími jejími členy.⁷³

„Každý národ má své slavné dcery a syny, své hrdiny, na které je pyšný a kteří tvoří zlatý fond jeho dějin. My máme duševní giganty jako byl Hus, Komenský, Masaryk, proslulé válečníky Žižku, Prokopa, ale i takové fenomény a tvůrce blabobytu pracujících, jakými jsou otec a syn – oba Tomášové Bat'ovi. Máme i další organizátory našeho hospodářství, podnikatele, jako byl třeba Škoda, ale žádný z nich nedosáhl takových prvenství jako Bat'ové.“⁷⁴

Bat'a nalézá místo v české kulturní paměti po boku dalších reprezentantů národní tradice. Ačkoliv při vzpomínání na Bat'u má centrální roli zakladatel firmy, Tomáš Bat'a, neméně důležitým

⁶⁸ Křeček, Stanislav: *Pracoval jsem u Bat'ů*, Praha, 1992, s. 236. Napsáno v roce 1989.

⁶⁹ Tamtéž, s. 237.

⁷⁰ Menčík, s. 104.

⁷¹ Wichterle, *Poskokem...*, s. 6.

⁷² Valach, s. 8. Kniha počestvuje její jméno („Soňa Bat'ová), čímž také přispívá k úspěšnému zasazení Bati do české roviny.

⁷³ Bat'a: *Švec...*, s. 226.

⁷⁴ Komárek, Valtr: „Předmluva,“ *Fenomén Bat'a*, s. 7.

je i jeho syn Tomáš J. Baťa. Právě on se už v prosinci 1989 vrátil do Československa a symbolicky tak s sebou přinesl i celou baťovskou tradici a tradici prvorepublikového státu. Podle Holubce se v době post-socialistické transformace první republika zobrazovala především jako vzor pro dnešek, případně se k dnešku připodobňovala a sloužila jako argument proti socialismu.⁷⁵ Václav Havel chápal první republiku jako nejlepší období českých dějin, oceňoval na ní kromě jiného také její „podnikatelský elán“. Jeho vnímání meziválečného období bylo podobně jako u jiných ahistorické. Selektivní vzpomínání na první republiku se řídilo hodnotami vzpomínajícího. Havel vyzdvihoval prvorepublikový liberalismus, zatímco přehlížel sociální nerovnosti.⁷⁶ Podobně vypadá vzpomínání na Baťu, které sociální problémy netematizuje, případně snahu o jejich řešení marginalizuje.

Vzpomínání na meziválečné Československo tak obloukem zavádí představu tradice a kontinuity nového politicko-ekonomického uspořádání a zároveň vyjadřuje diskontinuitu se socialismem. To vše reprezentují i otec a syn Baťové. Negativně hodnocený socialismus, během něhož „se o něm téměř půl století nesmělo kladně hovořit ani psát“⁷⁷ a po jehož konci „[v]ybledlo všechno zlo, všechna nenávist, kterou měl naše lidi infikovat film Botostroj i knížka stejného jména,“⁷⁸ je tak jen diskontinuitou v dějinách, kvůli níž je nutné se navrátit k dosavadní tradici. Psát o Baťovi je pak jen „malou splátkou nejgeniálnějšimu ševci“⁷⁹. Naléhavost, s níž publikace o Baťovi vstupují do konstrukce nových představ o minulosti, pramení z toho, že vyprávění o minulosti vytváří soudobou představu o budoucnosti. Dějiny se vyprávějí na základě soudobého chápání toho, co znamená být Čechem.⁸⁰

„Jeho cesta však byla správná, i když již dávno násilně přerušena, zarubaná a téměř zapomenutá. Teprve dnes máme opět možnost se na tuto správnou – a hlavně naši – cestu opět vrátit. Účelem však nesmí být se po ní vracet někam zpět, ale naopak: rozběhnout se vpřed, do budoucnosti, za a přes Baťovy horizonty. Tomáš Baťa sám by to ani jinak nechtěl.“⁸¹

Mýtotočrná restorativní nostalgie společně s reinterpetací politického jazyka přetvřejí prostor zkušenosti, a udávají tak nový horizont očekávání, který souvisí především s kapitalistickou transformací. Vycházet ze zkušenosti proto neznamenaá vracet se zpět, ale naopak směřovat do budoucnosti. Milan Zelený, ekonom a propagátor baťovského způsobu řízení, v roce 1990 v předmluvě k porevolučnímu vydání Baťových *Úvah a projeví* vysvětluje, proč si Češi musí

⁷⁵ Negativní reprezentace meziválečného Československa se objevovaly jen marginálně. Holubec, s. 101-109.

⁷⁶ Holubec, s. 211-215.

⁷⁷ Valach, s. 13.

⁷⁸ Tamtéž, s. 74.

⁷⁹ Tamtéž, s. 28.

⁸⁰ Holý, s. 7.

⁸¹ Zelený, Milan: „Předmluva k třetímu českému vydání (1990),“ *Úvahy a projeví*, Tomáš Baťa, Zlín, 2002, s. 215.

internalizovat Baťovu tradici, přičemž zdůrazňuje nutnost změnit postoj vůči budoucnosti. Jeho Baťa vytyčuje nový horizont. Dojít k němu ale znamená vrátit se zpět na správnou cestu: tradice udává budoucnost, kterou Zelený dává do souvislosti především s novými výzvami měnící se světové ekonomiky: „V příštích dvaceti letech budeme muset soutěžit za nových podmínek urychlené hospodářské integrace, obchodní a výrobní globalizace, vysoké technologie a rozpoznání vědění a znalostí jako nových a nejproduktivnějších forem kapitálu.“⁸² Následování tradice zaručuje neutuchající budoucí pokrok. Vyjevuje se zde transformační představa nové možnosti růstu, která nahrazuje dřívější socialistické vyprávění, které selhalo: „Naším úkolem není Baťův experiment dokončit, ale zaručit, aby nikdy dokončen nebyl a být nemohl. Je třeba, aby tento systém řízení a podnikání žil věčně, nepřetržitě se vyvíjel, vylepšoval a přizpůsoboval.“ Interpretace minulosti se proto pohybuje v intencích kýžených soudobých hodnot, aniž by – v souladu s Nekvapilovou analýzou publicistického diskurzu⁸³ – nutně rozporovala některé z prvků socialistického jazyka, jako je třeba pokrok. Masaryk je „hlavně podnikatel a organizátor lidského dění a lidského žití, budovatel státu.“ Organizovaná činnost a produkce jsou vlastnosti, které pojí Masaryka s Baťou, kteří se podle Zeleného navzájem obdivovali.⁸⁴ Václav Klaus, jeden z hlavních aktérů ekonomické transformace, právě v Masarykovi viděl především apoštola individuální svobody.⁸⁵

Baťovská tradice slouží k zapomenutí na socialismus a rozpomenutí na kapitalismus. „A pak najednou se podařilo roztrhnout pouta diktátu a lavina informací o Tomášu Baťovi v novinách, rozhlase i televizi odplavila lži.“⁸⁶ Hladík shrnuje, že postsocialistická paměť stojí mezi zapomenutím a vzpomínáním: na jedné straně je zde snaha zapomenout na bezprostřední minulost, na druhou stranu potřeba skrze minulost najít *raison d'être* nového systému, která se projevuje jednak ve využití dávnější minulosti ve formě „návratu“, jednak v hledání kapitalistické zkušenosti napříč světem.⁸⁷ Protože mizí socialistická přítomnost, je třeba hledat i jinou minulost – prostor zkušenosti, který nově začíná být utvářen kapitalistickou tradicí, legitimizuje politicko-ekonomickou změnu a nabízí horizont, v němž se uplatní kapitalistický duch.

⁸² Tamtéž, s. 214.

⁸³ Nekvapil, s. 100.

⁸⁴ Zelený, *Úvahy a projevy*, s. 215-216.

⁸⁵ Holubec, s. 215.

⁸⁶ Komárek, *Fenomén Baťa*, s. 9.

⁸⁷ Hladík, s. 12-13.

4 Duch kapitalismu

„Začátek života Tomáše Bati byl tedy vyplněn bojem o existenci, byly zde probry, drastické zápas o přežití, krátká vítězství a zase pády pod tíhou dluhů a neproplacených směnek. V dnešních změněných podmínkách si už mladí mnohé z toho ani neumějí představit. Zní jim to neuvěřitelně; příběh člověka, který dostal od otce pouhých 800 zlatých, aby pak po třiceti letech neúnavné práce, racionálního riskování, pokusů jít nevyšlapanými novými cestami, počítal majetek na miliardy. A aby nezpychl, dál žil skromně a dál hledal nové postupy.“⁸⁸

Studium kulturní paměti může pomoci objasnit, jakým způsobem si postsocialistické společenství internalizuje kapitalistické představy o ekonomickém uspořádání i životě jedince, které přesahují rámce politického jednání. S představou, že národy a jejich členové mají nebo nemají určité kvality spjaté s ekonomickým potenciálem se na začátku devadesátých let hojně operuje. Takto rámovaný diskurz symbolicky nastavil první porevoluční prezident Václav Havel ve svém novoročním projevu 1. ledna 1990, když prohlásil: „Naše země nevzkvétá. Velký tvůrčí a duchovní potenciál našich národů není smysluplně využit.“⁸⁹ Tento potenciál přitom vychází spíše z kulturních představ o českém národě než ze samotných ekonomických ukazatelů.

Představy o kapitalistické transformaci, české ekonomice a její možnosti zařadit se mezi západoevropské státy se podle Myanta zakládaly na interpretaci české minulosti, která zdůrazňovala úspěchy československého meziválečného hospodářství, aniž by brala v potaz tehdejší či soudobý reálný stav.⁹⁰ „Je otázkou, jak by vypadalo hospodářství předválečné republiky, kdyby byl veškerý průmysl organizován tak, jako koncern Bat’a. Asi by ČSR nebyla až na 10. místě v žebříčku hospodářsky nejvyspělejších zemí světa.“⁹¹ Nostalgie v postsocialistickém Československu vyvolávala představy o silných podnikatelích, jednotlivcích evokujících raný kapitalismus.⁹² Vysoký potenciál postsocialistického hospodářství tak může dokazovat i bat’ovská tradice, jejíž následování dopomůže k celkovému úspěchu země. Tržní mechanismy pro Václava Havla znamenaly nejen samotné uspořádání ekonomických vztahů, ale současně s tím i nedílná pravidla a respekt k jejich dodržování, které případně spoluutvářejí charakter národa. „I v tom je morálka, Bat’a to věděl. [...] Bat’a byl přece moralista, on mladým bat’ovcům ve svých školách zadával povinnou četbu

⁸⁸ Valach, s. 27.

⁸⁹ „Novoroční projev prezidenta ČSSR Václava Havla,“ 1. 1. 1990, Václav Havel, http://vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=projevy&val=327_projevy.html&typ=HTML, poslední přístup 28. 5. 2018.

⁹⁰ Myant, Martin: „Podoby kapitalismu v České republice“ in Adéla Gjuričová, Michal Kopeček (eds.): *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*, Praha, 2008, s. 268-269.

⁹¹ Pochylý, Jaroslav: *Bat’ova průmyslová demokracie*, Praha, 1990, s. 5.

⁹² Myant, *Kapitoly...*, s. 273

optimisticko-moralistních knih; za tím byla mravnost. A co to je jiného než opět součást kultury národa, součást vzdělání?⁹³

V propojení ekonomiky, morálky a tradice tkví duch kapitalismu. Takový duch pak má jasnou orientaci na budoucnost. Budoucnost nabízí „možnost studovat a uplatňovat zkušenosti a poznatky, které Tomáše Baťu a jeho firmu dovedly až ke světovému prvenství.“⁹⁴ Přijmout baťovskou tradici a směřovat k ekonomickému úspěchu znamená umět se „poučit z baťovské podnikavosti, vytrvalosti, předvídavosti i – fantazie“ a především „umět poctivě pracovat.“⁹⁵ Následovat Baťu však mohou jen ti, „kteří mají dostatek morálních vlastností, dostatek silné vůle tvořit a sloužit podnikáním životu.“⁹⁶ Projevuje se zde provázanost kulturní paměti a ekonomické transformace. Přítomnost již není socialistická a minulost byla kapitalistická. Nový prostor zkušenosti dává základ změně hodnot, která se projevuje v nové kapitalistické morálce. Baťa neslouží pouze jako ilustrace nových cílů, ale jako samotný důvod a původ nového směřování. Kapitalismus tak není jen jinou variantou ekonomického systému, která střídá ten předchozí, ale jediným možným východiskem, utvářeným prostorem zkušenosti prvorepublikového Československa a světového podnikatele. „Obyvatelé města Zlína ve mně vítali ztělesnění hrdé tradice, již nedokázalo zničit ani několik desetiletí komunistického panství, vítali návrat k podnikatelskému duchu, k úsilí vyniknout.“⁹⁷

Příběh o výjimečném národním hrdinovi Tomáši Baťovi nabízí následováníhodný vzor nové morálky. Časté monarchické a religiózní metafory⁹⁸ vykreslují Baťu jako charismatického vůdce. Autorita založená na charismatu se podle Maxe Webera vyznačuje nadpřirozenými, nadlidskými a dalšími mimořádnými schopnostmi a nadáním, které z něj činí vůdcovskou osobnost podobnou prorokovi nebo lovcí.⁹⁹ Religiózní metafory silných individualit jsou v české postsocialistické kultuře časté. Nekvapil si všimá, že součástí postsocialistického jazyka se stávají výrazy z morálně-religiózní sféry.¹⁰⁰ Eyal píše o tom, že sami strážci paměti často figurují právě jako pastýři a lídři.¹⁰¹ V Baťově osobnosti se přitom propojuje právě česká tradice intelektuála

⁹³ Havel, Václav: *Hovory v Lánech*, sv. I [1990], Praha, 2013, s. 215 [2. 9. 1990].

⁹⁴ Komárek, *Fenomén Baťa*, s. 10.

⁹⁵ Valach, s. 64.

⁹⁶ Trnka, František: „Rozvinutí individuální a podnikatelské tvořivosti základem systému a díla Tomáše Baťi,“ *Tvořič odkaz Tomáše Baťi současným podnikatelům*, Miroslav Strítěský, Zlín, 2003, s. 6.

⁹⁷ Baťa: *Švec...*, s. 7.

⁹⁸ Monarchické i religiózní metafory se v souvislosti s Baťou objevují i po transformaci, např. *Baťa v kostce* k nim přidává metaforu čaroděje. „V rozhodujícím okamžiku se zlínský švec jeví jako někdo mezi hazardérem a čarodějem. Manévr se zdaří a Baťa vyčaruje hospodářský zázrak. Stává se králem obuvi. V Československu už každý ví, kdo je to Baťa.“ Pokluda, s. 34.

⁹⁹ Weber, Max a Talcott Parsons: *The Theory of Social and Economic Organization*, New York, 1964, s. 359.

¹⁰⁰ Nekvapil, s. 101.

¹⁰¹ Eyal, Gil: „Identity and Trauma: Two Forms of the Will to Memory,“ *History and Memory* 16/1, 2004, s. 28.

a pracovitosti. Následovníci Bati, kteří spoluvytvářejí českou postsocialistickou paměť, jsou samy podobnými pastory, kteří se snaží vytvořit jasný předěl mezi socialistickou minulostí a kapitalistickou budoucností. Eyal mluví o „konzervativních disidentech“, které reprezentuje mimo jiné Václav Klaus.¹⁰²

Na charakter Tomáše Bati se v knize *Fenomén Baťa* usuzuje z kvalit připisovaných mytickým¹⁰³ předkům, s nimiž „jsou spojována jen slova chvály. Výrobky byly solidní, přepečlivě vypracované a trvanlivé. Byl to rod zocelený pobytem v drsné přírodě, namáhavou prací, bojem proti dravým šelmám decimujícím jejich stáda.“¹⁰⁴ Předpokladem k úspěchu je pracovitost a odolnost. Samotné jméno rodu publikace etymologicky spojuje se slovem „bača“, které potenciálně evokuje náboženskou metaforu pastýře (v křesťanské tradici se Ježíš často zobrazuje jako pečující pastýř, který vede své následovníky) a přispívá k utváření obrazu Bati jako lídra vhodného k následování. Rovněž přirovnává Baťu ke králi, když mluví o králi „z dvanácti dětí“ nebo označuje jeho otce jako „krále bot“.¹⁰⁵

Baťův zvláštní talent se projevuje schopností vydělat peníze, hospodařit s časem nebo investovat do vzdělání. Výjimečnost se podobně jako v hagiografiích potvrzuje již v jeho dětství plném zvláštních skutků. Zdůrazňují se jeho mentální i fyzické schopnosti: „A pak najednou všechny překvapil. Přinesl pár hotových botek. Vyřezal je ze dřeva. [...] A tak už v necelých šesti letech si Tomáš vydělal své první krejčárky.“ Jeho schopnosti nejsou pozitivní samy o sobě, pozitivní zhodnocení přichází právě až s jejich zpeněžením. Jeho pseudo-religiózní výjimečnost se dále projevuje ve schopnosti dělat mnoho věcí najednou a být tak maximálně efektivní při nakládání s časem jako komoditou. Baťovy schopnosti jsou popisovány jako až nadlidské. „[M]ládež s obdivem šíří po Zlíně zvěsti o jeho jezdeckých bravurách. Vypráví se, že jel přes Napajedla na kole, nedržel se řídítek a zapisoval si něco do notýsku. Stává se až posvátným v očích kluků a učňů.“ Vzdělání pak chápe opět především jako formu investice, která mu pomůže „rychleji a kvalitněji vyrábět a vydělávat“.¹⁰⁶ Všechny tyto exemplární příhody odpovídají kapitalistickému pojetí morálky a individualismu.

Příběh o Tomáši Baťovi je modelovým příběhem o individuálním úspěchu (success story) založeném na racionalizovaném přístupu k životu předpokládajícím sebedisciplínu. Při vzpomínání na Tomáše Baťu se akcentuje kapitalistický individualismus, v němž nezáleží na konkrétním

¹⁰² Tamtéž, s. 24-25.

¹⁰³ Prezentování předkové jsou mytičtí ve smyslu jejich nejasného dějinného ukotvení a role, kterou v naraci hrají. Jejich pomocí se utváří představa jakési idealizované minulosti Baťova rodu, v němž se v krystalické podobě odráží jeho vrozené vlastnosti.

¹⁰⁴ Valach, s. 11.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 13, 15

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 14-16.

sociálním prostředí, z něhož člověk vychází, a sociální podmíněnosti ekonomického potenciálu jedince, ale pouze na jeho schopnostech dané překážky překonat a dosáhnout ekonomického úspěchu díky skromnosti, pracovitosti a střídmosti. „Nekouřil ani nepil alkohol. Nesnášel lenochy a povaleče. Od nikoho nechtěl víc než od sebe.“¹⁰⁷ Tento koncept sebedisciplíny má základ v kapitalistické morálce, chápané jako soubor určitých hodnot a vlastností jedince, a představách o správném způsobu jejich aplikace v praxi. Podobný model kapitalistického exempla pro Maxe Webera představovala autobiografie Benjamina Franklina. Franklin zdůrazňuje, že úspěch na člověka nečeká až po smrti, ale již v pozemském světě, přičemž každý nese za svůj život vlastní zodpovědnost. Podobně jako Baťa vystupuje Franklin ve svém vyprávění jako vzor pro ostatní.¹⁰⁸ Weber ukazuje, že pro kapitalistický způsob myšlení je typická internalizace takových hodnot, jako je střídmost, šetřivost nebo pracovitost.¹⁰⁹ Weber hledá kořeny Franklinova myšlení v protestantismu. Ostatně kritici Václava Klause v devadesátých letech mluvili o zavádění „sekulární verze protestantské etiky“¹¹⁰. Předpokladem úspěšnosti kapitalistického jedince je internalizace těchto hodnot.

Baťovský duch kapitalismu odpovídá měnícímu se duchu kapitalismu devadesátých let. Baťa se stává tématem i pro různé manažerské příručky, které přebírají baťovský étos včetně způsobu vzpomínání.¹¹¹ Boltanski a Chiapello analyzují manažerské diskurzy šedesátých a devadesátých let. Inspirováni Weberovým duchem kapitalismu, ptají se po specifických rysech tehdejšího manažerského jazyka. Manažerská literatura pro ně není pouze souborem pouček a zásad. Manažerské příručky tvoří specifický diskurz, který operuje s vysoce morálním tónem, využívá exempla a normativní modely, které ospravedlňují manažerskou činnost. Důvody k tvorbě zisku pak nejsou ryze ekonomické, ale odůvodněné morálními, normativními cíli,¹¹² podobně jako v Havlově pojetí trhu. Jsou to právě reprezentace Bati, které takovému diskurzu pomáhají dokazovat své morální cíle. Specifika manažerského diskurzu 90. let totiž odpovídají baťovským hodnotám formální dehierarchizace: nejvyšší hodnotou je spokojenost zákazníka, která předpokládá sebekontrolu zaměstnanců vůči zákazníkům namísto firemní kontroly shora, která

¹⁰⁷ Komárek, *Fenomén Baťa*, s. 8.

¹⁰⁸ Konstruovaný skrze vztah se čtenáři, kteří mu píší dopisy.

¹⁰⁹ Weber, Max: „Protestantská etika a duch kapitalismu“ in Weber, Max a Havelka, Miloš, (ed.): *Metodologie, sociologie, politika*, Praha, 2009, s. 182-242.

¹¹⁰ Daniel, Ondřej et al: *Popular Culture and Subcultures of Czech Post-socialism: Listening to the Wind of Change*, Newcastle upon Tyne, 2016, s. 6.

¹¹¹ V závěru knihy *Batov systém podnikateľskeho riadenia - inspiracia pre súčasne podnikové riadenie* se zdůrazňuje přínosnost Bati jako inspirace i po čtyřiceti letech komunismu. Jassinger, Alfred: *Batov systém...*, Nitra, 1991, s. 77.

¹¹² Boltanski, Luc a Ève Chiapello: *The New Spirit of Capitalism*, Londýn a New York, 2005, s. 57-60.

ustupuje ve snaze eliminovat byrokracii.¹¹³ Neformální vztahy pak mají vést k větší ekonomické efektivitě.¹¹⁴ Deklarované morální cíle tak ve výsledku vedou opět k větší ekonomické úspěšnosti.

Vzpomínání na Tomáše Baťa legitimizuje kapitalistickou představu o podnikání tím, že zdůrazňuje morální hodnoty, které se mají vázat na individualizovanou společenskou zodpovědnost. Odůvodňuje se tak účel, pro nějž Baťa – a přeneseně další podnikatelé – vydělává peníze: „Přinášel práci do chudých krajů. Dodával pěkné, kvalitní a laciné boty.“¹¹⁵ Sociálně zodpovědné dopady kapitalismu se touto perspektivou stávají výsledkem svědomité individuality. Baťa se dobrovolně rozhodl, že bude společensky zodpovědný (poskytuje bydlení svým zaměstnancům nebo prodává levné boty masám), což z něj činí dobrého podnikatele. Samotný ekonomický zájem však stojí mimo morální hodnocení věcí – Baťův problém s válkou ve Vietnamu tkví v tom, zda si Američané koupí stejné boty, které se v džungli osvědčily malajským vojákům.¹¹⁶ Kapitalistická morálka je totiž depolitizovaná – ačkoliv je sama politickým cílem, odděluje své rozhodování od politického jednání.

Důraz kapitalistické morálky na individuální zodpovědnost vyzdvihuje nutnost sebedisciplíny, která vede k úspěchu. Ta zahrnuje skromnost, střídmost, pracovitost, upřímnost, dobré hospodaření s časem nebo učenlivost, což jsou vlastnosti akcentované i v jiných postsocialistických transformacích.¹¹⁷ Sebedisciplína jako cesta k úspěchu se ukazuje nejen na Baťovi samotném, ale také na jeho prvorepublikových zaměstnancích a absolventech Baťovy školy práce, kteří „[ž]ili spartánsky, ale šťastně. Solidně bydleli, měli hezké stejnokroje, vydělali si peníze. Neznali, co je to hlad, strach z budoucnosti.“¹¹⁸ Výuka v Baťově škole byla „nejkrásnějším startem do života“ a absolventi „byli příkladem pracovitosti, čistoty, pořádku.“¹¹⁹ Baťův úspěch tak lze měřit i skrze individuální úspěch jeho zaměstnanců: „Bylo vzrušující pozorovat, jak lidé kupují své první jízdní kolo v životě, pak třeba své vlastní domy, a potom jednoho dne přijdou a řeknou: ‚Můj syn chodí na univerzitu. Bude inženýrem, doktorem, či podnikatelem.‘“¹²⁰

Baťovská tradice ukazuje, že pracovitost nebo samostatnost jsou přirozenou součástí československé morálky. „Člověk se musí obdivovat úžasné morálce a ukázněnosti Čechů a Slováků, kteří doma opustili jedno z nejmodernějších měst na světě s útulnými byty a tady už

¹¹³ Boltanski a Chiapello, s. 81 a 85.

¹¹⁴ Baťa: *Švec...*, s. 130.

¹¹⁵ Komárek, *Fenomén Baťa*, s. 8.

¹¹⁶ Baťa: *Švec...*, s. 173.

¹¹⁷ Fairclough si všímá, že nedostatek podobných kvalit byl podle rumunského transformačního diskurzu překážkou k úspěšné ekonomické transformaci. Fairclough: *Discourse and Contemporary Social Change...*, s. 29.

¹¹⁸ Valach, s. 26.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 31-32.

¹²⁰ Baťa: *Švec...*, s. 165.

dlouho žijí v nepohodlí. A přesto jsou v práci neuvěřitelně iniciativní.“¹²¹ Morálka se projevuje především v příběhu o bat'ovských dělnících, kteří v rámci rozšiřování firmy emigrovali do zahraničí. „Vnucená nečinnost během mnoha dnů, které trávili na cestách, oslabila jejich morálně volní vlastnosti, a tím i tolik potřebný pocit radosti z činnosti.“¹²²

Bat'a má v české kulturní paměti představovat aktivizující, dynamický prvek. V závěru knihy *Fenomén Bat'a* nazvaným „Nejen ovace, ale i činy“, které byly klíčové pro Bat'ovo myšlení, se prezentuje Klub přátel Tomáše Bati se sloganem „Bat'a místo blanických rytířů“. Odkaz na blanické rytíře, kteří též tvoří součást české kulturní paměti, zde funguje dvojím způsobem. Už oni sami představují v české kulturní paměti pozitivní hodnotu. Hra s jejich významem nesměruje k tomu blanické rytíře skutečně z národní tradice odstranit, nýbrž poukazuje na jedinečnost Bat'ovy postavy, které nemá být zachráncem, nýbrž iniciátorem a inspirátorem. Blaničtí rytíři na rozdíl od Bati nepodněcují, „abychom se snažili sami.“ Právě snaha stojí v jádru kapitalistické morálky, je to předpoklad úspěchu. „Možná, že totéž napadlo i pana Bat'u, když se při spatření tohoto transparentu usmál.“¹²³ Srovnání Bati a blanických rytířů zároveň fixuje jeho pozici mezi českými národními hrdiny.

„Takový je stručný životopis jednoho z největších synů našeho národa, který i v době největšího rozkvětu svých podniků stále chodil první do práce a odcházel z ní poslední. Přitom nikdy od druhých nevyžadoval víc než od sebe a členů své rodiny: poctivě a svědomitě pracovat a morálně žít.“¹²⁴

Tomáš Bat'a funguje jako vzor zbytku národa, jehož členové by se měli kapitalistickou morálkou také řídit. Aby vzpomínání vytvořilo úspěšný model chování hodný následování, hodnoty musí být prezentovány jako vzor přenositelný na širší komunitu. K tomu může sloužit metafora národa jako rodiny, kdy se ze vzorů stávají otcovské figury a z příslušníků národa jejich děti.¹²⁵ Bat'ovy hodnoty se přenášejí na český národ. Bat'a potom funguje jako vzor určený pro český národ, jakkoliv jím ztělesňované hodnoty nemusí být specifické pouze pro Čechy. Kapitalistický diskurz totiž využívá partikulární ideologické koncepty daného národního společenství zakotvené v kulturní paměti k tomu, aby prosazoval většinové přijetí svých obecných hodnot.

¹²¹ Valach, s. 52.

¹²² Tamtéž, s. 50.

¹²³ Tamtéž, s. 75-76.

¹²⁴ Tamtéž, s. 27-28.

¹²⁵ Česká kulturní paměť je plná takových otců: praotec Čech, otec vlasti Karel IV., tatíček Masaryk.

5 Nová hegemonie

„Nyní už nám nikdo nebrání, abychom se mohli sami zbavit všeho špatného, co do nás vtloukali ti, kteří mají na svědomí degradaci lidských hodnot. Svůj osud máme ve vlastních rukách. A budeme se přitom řídit i tím nejlepším, co moderní zdokonalený batismus nabízí.“¹²⁶

Vzpomínání na Baťu je součástí procesu vzniku nové politicko-ekonomické hegemonie. Stanislav Holubec navazuje na tezi Pavla Barši o konstituci neoliberálního hegemonního diskurzu na začátku devadesátých let.¹²⁷ Podle Davida Harveyho, který analyzuje dějiny neoliberální praxe a myšlení, neoliberalismus ve snaze uspět mobilizuje nacionalismus.¹²⁸ Je to právě národní tradice (Harvey mluví o tradicích a kulturních hodnotách¹²⁹), která vytváří specifický prostor zkušenosti, jenž může legitimizovat kapitalistickou transformaci. Neoliberalní diskurz podle Harveyho váže případný úspěch nebo selhání k individuálním přednostem, které souvisejí s podnikatelskými schopnostmi.¹³⁰ Ten odpovídá duchu kapitalismu, který představuje Baťa. Postsocialistický nacionalismus může souviset jednak s nástupem ekonomického neoliberalismu, jednak se specifickým liberálním nacionalismem porevolučního období, který využívá národní tradici, aby poskytl legitimitu liberálnímu projektu v opozici ke státnímu socialismu, ale zároveň stojí stranou etnickému pojetí národní komunity.¹³¹ Ustanovování obecného polistopadového diskurzu a představ o Baťovi jde ruku v ruce s obecnými politickými trendy: nejdříve popřevratový antikomunismus a odvrát od socialistické ekonomiky na začátku roku 1990, po nichž následuje antilevicový konsenzus.¹³² Při vzpomínání na Baťu se na transformaci nenahlíží jako na tranzici k něčemu novému, neznámému nebo cizímu, ale jako na návrat do těch správných kolejí. Vláda komunistické strany se v takovém pojetí chápe jako homogenní diskontinuita ve vývoji.

Vznikající hegemonní diskurz se hodnotově vymezuje vůči starému řádu skrze odmítnutí výsadní role státu a hierarchií. Komunisté jsou obviňováni z toho, že se nebyli schopni přiblížit k úspěchům Baťova byznysu, ačkoliv měli neomezené pravomoci řídit ekonomiku.¹³³ Podle Milana Zeleného předchází, socialistický řád stál na tyranii „institucí společenského inženýrství“, kterou ale překonala silnější „spontánní lidská přání a činy“ v baťovském duchu.¹³⁴ Neoliberalní myšlení využívá koncepty individuální svobody a lidské důstojnosti k legitimizaci ekonomického systému.¹³⁵

¹²⁶ Valach, s. 75.

¹²⁷ Holubec, s. 14.

¹²⁸ Harvey, David: *A Brief History of Neoliberalism*, New York, 2007, s. 85.

¹²⁹ Tamtéž, s. 40.

¹³⁰ Tamtéž, s. 65-66.

¹³¹ Kopeček, Michal: „Historická paměť a liberální nacionalismus v Česku a střední Evropě po roce 1989,“ *Kapitoly...*, s. 234-241.

¹³² Holubec, s. 198.

¹³³ Valach, s. 64.

¹³⁴ Zelený, *Úvahy a projevy*, s. 214.

¹³⁵ Harvey, s. 5.

To odpovídá i tendenci k odmítání hierarchií v manažerském diskurzu devadesátých let, který spoluutváří nového ducha kapitalismu.¹³⁶ Zatímco dříve disciplinaci vykonával stát, v transformované společnosti se má každý disciplinovat sám. Výjimečnost Bati tkví ve schopnosti lidí organizovat „do systému produktivní práce“, aby svými činy přinesli sobě a „rodinám životní naplnění, uspokojení a prosperitu,“¹³⁷ což odpovídá neoliberalním hodnotám.¹³⁸

Ve vyprávěních o Baťovi se ekonomika nadřazuje politice. Politika je chápána jako překážka k úspěšnému ekonomickému vývoji, která nedostatečně přispívá k efektivnímu vývoji Baťova byznysu, případně jako pomocná ruka pohodlnému podnikání. Komunisté představují neefektivní byrokratický státní aparát. Když se Baťa stal starostou Zlína, zbavil tak město komunistického starosty. Komunisté byli za první republiky lidé, kteří „chrtili svá stranická hesla“ a kterým mělo jít „o podryvání stability nově nezávislé země.“ Pracuje se zde s představou stranické politiky, která vytváří zbytečný aparát, za nímž se skrývá snaha získat moc, zatímco Baťa vytvořil „jakési fórum občanů, sestavil kandidátku a po volbách měl v městské radě většinu křesel.“¹³⁹ Ale spíše než politické angažmá byznysmenů (jakkoliv Baťa takto angažovaný byl), se obhajuje angažmá skrze podnikání (což koneckonců odpovídá kapitalistické morálce), které je metaforickou politickou činností. Podnik je metaforickým státem¹⁴⁰: „Kandidoval jsem, kdykoli jsem procházel továrnou a potřásl stovkami rukou, kdykoli jsem se setkával s odborovými předáky, kdykoli jsem navštěvoval důležité zákazníky v metropolích i majitele krámků.“¹⁴¹

V národní tradici představované Baťou se hledají argumenty podporující antilevicové teze jednak v antikomunismu a jednak v odmítnutí levicové politiky obecně. I pro Václava Klause byl antikomunismus argumentem proti celé levici; např. sociální stát chápal jen jako méně vyhrocenou verzi komunistického řádu.¹⁴² Tomáš Baťa ve své autobiografii tak nejenže reinterpretuje doposud používaný jazyk, ale také otevřeně negativně hodnotí levicovost západního světa, např. „socialistickou“ rétoriku předthatcherovské Británie.¹⁴³ V tomto období přitom v českých médiích převládá pozitivní vztah právě k Margaret Thatcherové nebo Ronaldu Raeganovi, kteří oba představují neoliberální hodnoty.¹⁴⁴ Baťovský antikomunismus se ve vyprávění projevuje deklarativním odmítnutím všeho komunistického. Baťa se staví proti spolupráci s komunistickými

¹³⁶ Boltanski a Chiapello, s. 70.

¹³⁷ Zelený, *Úvahy a projevy*, s. 214.

¹³⁸ Harvey, s. 84.

¹³⁹ Baťa: *Švec...*, s. 210.

¹⁴⁰ V této metafoře se podnik přirovnává ke státu, nikoliv stát k podniku.

¹⁴¹ Baťa: *Švec...*, s. 236.

¹⁴² Holubec, s. 221.

¹⁴³ Baťa: *Švec...*, s. 158.

¹⁴⁴ Holubec, s. 151, 153.

zeměmi, ačkoliv spolupracuje s jinými nedemokratickými zeměmi po celém světě. Snahy navázat spolupráci s východní Evropou jsou líčeny jako komické střetávání se s byrokracií, falší a ošklivostí. Nejde o vztah dvou rovnocenných partnerů. Baťa je ten, který něco má, zatímco komunistické země něco potřebují. Naráží přitom na nástrahy byrokracie a neomarxisty, kteří holdují alkoholu a touží po zakázaných filmech. Odporné jídlo, které mu při jednáních nabízejí, kontrastuje se skvělým obědem s Valtrem Komárkem po revoluci.¹⁴⁵

Kulturní paměť tak v postsocialismu slouží jako argument proti levici. Jedním z klíčových motivů, skrze něž se konstruuje antilevicový konsenzus, jsou odbory. Myšlenku odborů přinesl do Zlína idealisticky sice Baťa, po stávce ale brzy pochopil, že v dobré firmě odbory nejsou potřeba. Kolektivní smlouva podniku vnucuje „archaické a neúčinné pracovní praktiky“. Stížnosti kanadských odborů ve třicátých letech na přílišnou reglementaci dělnictva jsou podle něj neopodstatněné.¹⁴⁶ Zdůrazňuje však svůj pozitivní vztah k zaměstnancům a jejich právům, k čemuž ale odbory nepotřebuje, i když i ty s nimi umí vycházet: „Podstatnější než příležitostné poklony odborových předáků však jsou vztahy s řadovými zaměstnanci.“¹⁴⁷

Odbory jsou z tohoto pohledu nejen něco zbytečného, ale mnohdy i nebezpečného. Baťa do protikladu k nim dává důraz na slušnost a přímé jednání s lidmi. Odbory jsou pak jen dalším byrokratickým aparátem, který neodpovídá baťovské filozofii činorodosti a nevykonává poctivou práci, naopak se v nich může skrývat nebezpečí komunismu (Baťa mluví např. o třech odstínech komunismu skrývajících se v odborech v Západním Bengálu). V případě odborových sdružení v USA mluví o „konglomerátu bojovných skupin“. V hodnotové opozici tu je vztah zaměstnanec-zaměstnavatel a vztah zaměstnavatel-odborníci. V prvním případě jde podle Bati o autentický individuální vztah, zatímco v druhém případě se ze zaměstnanců stává masa ovládaná mocenskými zájmy vedoucích odborů. Nevede se tak boj o lepší pracovní podmínky, ale ideologický boj o hodnoty a moc (hodnoty leží na straně Bati, o moc usilují odboráři). Odbory tak obvykle narušují představu společného cíle zaměstnavatele a zaměstnanců.¹⁴⁸ Dehierarchizace odpovídá snaze státně-socialistických kádrů stát se manažery s kapitalistickým duchem, kteří mají přátelské vztahy se zaměstnanci, negativní vnímání odborů zase snaze omezovat rozsah kolektivního vyjednávání, jak popisuje Myant.¹⁴⁹

Odbory, stát jako regulátor nebo levicovní politici jsou mnohokrát obviněni z toho, že brzdí „skutečný“ pokrok, protože jim chybí kapitalistická morálka. Pokrok funguje jako

¹⁴⁵ Baťa: *Švec...*, s. 211-216, 227.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 202-203.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 206.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 206-209.

¹⁴⁹ Myant, *Kapitoly...*, s. 279.

nezpochybnitelná moderní hodnota, určující horizont očekávání. Vytvořením kauzálního vztahu mezi kapitalistickou morálkou a pokrokem se tato morálka stává též něčím nezpochybnitelným a nutným. Progresivismus levice se najednou jeví jako falešný, protože skutečnými obhájci pokroku se stávají ti, kteří se řídí kapitalistickou morálkou.

„Problémy však byly s kanadskými zaměstnanci. Poměrně hodně jich dostalo po douhých letech opět práci. Někteří z nich si za tu dobu odvykli systematicky pracovat. [...] [Z]krátka dokonce vyrukovali s požadavkem zvýšení platu o celou pětinu. Jinak že budou stávkovat. [...] Chtěli také soukromě hovořit s ředitelem. Baťa soukromý rozhovor odmítl. [...] Sám pracoval doslova ve dne v noci a měl velkou úctu většiny. [...] Projev Tomáše Bati měl úspěch a byl hodnocen mohutným hurá. I kanadští ‚rebelové‘ [...] už cítili ‚baťovský‘. [...] [D]o večera nejen dohnali výpadek z hodinové schůzky, ale výkon šel ještě výš.“¹⁵⁰

Dělníci po projevu charismatického vůdce Tomáše Bati přejali kapitalistickou morálku, jako by se jejich protest nezakládal na materiálních podmínkách jejich zaměstnání, ale na jejich přístupu k práci a sebedisciplíně. Tím dokazuje, že zájmy odborů, postrádajících hodnoty, jsou falešné. Baťa je proto „užitečnější než odborové organizace i politické strany, ačkoliv nebyl členem ani jednoho.“¹⁵¹ Pozitivní vlastnosti mají dělníci spíše jako soubor pracujících individualit podléhajících kapitalistické morálce, nikoliv jako kolektivní entita sdružená v odborech. Negativní tělesnost dělnické masy stojí v opozici k pozitivním tělesným výkonům jednotlivých dělníků. Jde o úplně obrácený obraz než ten, který v 50. letech nabízel například Svatoplukův *Botostroj*, v němž dělnictvo, proletariát, vystupovalo primárně jako kolektivní aktér a v němž se individualisticky (ovšem negativně) projevoval ne dělník, ale jeho nadřízený. Nová hegemonie mocenských vztahů se ale nemusí projevovat pouze čistě v ekonomických záležitostech. Důvodem k propuštění je zpronevření se dané morálce, která spočívá ve zmiňované pracovitosti, ale i v disciplíně vlastního těla. Nemusí to být jen „lenost, nedochvilnost, špatná kvalita práce“, ale i „špatná životospráva“¹⁵², které diskvalifikují dobrého dělníka. Ekonomické hodnoty se tak konstruují společně s dalšími, například s představami o těle a genderových rolích.

Vzpomínání na Baťu ilustruje podobu hegemonní maskulinity v československé postsocialistické kultuře. Maskulinita je hegemonní, je-li v kulturně obecně přijímaná, má centrální postavení v jejím diskurzu, produkuje-li odpovídající vzory.¹⁵³ Z hlediska politiky genderu vedla transformace české společnosti jednak k názorové diverzifikaci ve formě etablování nestátních feministických a genderových organizací, jednak k příchodu

¹⁵⁰ Valach, s. 52-53.

¹⁵¹ Pochylý, s. 5.

¹⁵² Valach, s. 28.

¹⁵³ Nemusí jít tedy o skutečně nejčastější vzorec v životech chlapců a mužů. Connel, Raewyn a James Messerschmidt: „Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept,“ *Gender and Society* 19/6, 2005, s. 829-859.

neoliberálních hodnot.¹⁵⁴ Vypadá to, že to byla právě nová vlna konzervativních argumentů, které vedly k nepřijetí západního liberálního feminismu, ačkoliv tyto konzervativní postoje jinak v opozici k západu nestály, naopak se snažily českou kulturu k západu diskurzivně přiblížit.¹⁵⁵ Baťovské vzpomínání nabízí dva dominantní obrazy maskulinity, v nichž vzájemně působí genderová a třídní identita¹⁵⁶: jednak obraz Bati samotného, jednak obraz dělnictva. První se projevuje především magickými schopnostmi, druhý souvisí právě s tělesností.

Baťa vystupuje jako muž podnikatel schopný se pohybovat volně po celém světě a vstupovat do rovnocenné interakce se světovými (mužskými) elitami. Ať přijede kamkoliv, s někým se zná a má možnost překonat danou překážku.¹⁵⁷ Představuje transnacionální podnikatelskou maskulinitu,¹⁵⁸ související s weberovskou konstrukcí charismatické autority, která disponuje nadlidskými schopnostmi. Konstruuje ideál muže objevitele-dobyvatele, který podstupuje rizika na cestách a zároveň je sexuálně dravý.¹⁵⁹ Na cestách potkává „atraktivní mladé americké dámy“¹⁶⁰ a stejná vlastnost ho nakonec propojí i s českou národní tradicí: „Neudělal jsem žádnou narážku ani na to, že za svobodna jsem občas chodíval s tou, která se později stala matkou Václava Havla.“¹⁶¹

Oba obrazy maskulinit dohromady vytváří hegemonní představu o ideálu mužství. Nestojí v protikladu, ale navzájem se doplňují. Klíčovým prvkem obou představovaných maskulinit je dynamika. Baťa dokazuje svou maskulinitu a zároveň schopnost překonat hierarchické bariéry, když zkouší pracovat v pásové výrobě vlastního podniku: „Koncem čtyřtýdenního období jsem s radostí zjistil, že mi narostly svaly na pažích a taky úspory v bance.“¹⁶² Dynamické, pracující a silné tělo je jedním z konstitutivních rysů této hegemonní maskulinity.¹⁶³ Ženy vystupují pouze v roli nositelek jména Baťa, které staticky přihlížejí mužské dynamické akci, případně muže v jejich akcích podporují: „Když se o varování z Berlína a urychleném odjezdu Tomíka dozvěděla maminka Marie, málem se zhroutila. Od tragické smrti manžela v roce 1932 byl její jedinou potěchou Tomík. [...] Se slzami v očích začala Tomíkovi připravovat nejnnutnější oblečení a další potřeby. Musí mu dát ještě něco k jídlu.“¹⁶⁴

¹⁵⁴ Jusová, Iveta a Jiřina Šiklová: *Czech Feminisms: Perspective on Gender in East Central Europe*, Bloomington, 2016, s. 19.

¹⁵⁵ Fojtová, Simona: „The East/West Feminist Encounters in the 1990s,“ *Czech Feminisms*, s. 117.

¹⁵⁶ K intersekcionalním rámcům genderových otázek v době postsocialismu: Tamtéž, s. 121.

¹⁵⁷ Baťa: *Švec...*, s. 42.

¹⁵⁸ Connel, s. 849.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 851.

¹⁶⁰ Baťa: *Švec...*, s. 43.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 225.

¹⁶² Tamtéž, s. 25.

¹⁶³ Connel, s. 852.

¹⁶⁴ Valach, s. 36.

Postsocialistická transformace české kulturní paměti pomáhá vytvořit kulturní hegemonii kapitalismu a neoliberálních hodnot, ale i konzervativních představ o maskulinitě. Vzpomínání na první republiku skrze Baťu podporuje hegemonní diskurz neoliberalismu, který se opírá o národní tradici, ačkoliv je z podstaty globální. Národní tradice je ale pouze jedním z možných rovin, v kterých se na Baťu vzpomíná, ostatně ani genderové stereotypy, které vzpomínání na Baťu konstruuje, není založeno na nacionálním klíči, a kapitalismus, i když využívá nacionalistického diskurzu, je povahou transnacionální.

6 Roviny paměti

Vzpomínání na Bat'u se odehrává i na jiné než národní rovině. Erll upozorňuje, že vzpomínání se děje napříč časem a prostorem. Je proto třeba dívat se mimo definované hranice objektu výzkumu. Nacionální rovina tázání automaticky vylučuje mnohé odpovědi, zvláště v případech, které z podstaty nacionální nejsou (působení Bati, duch kapitalismu, neoliberální hodnoty a koneckonců ani postsocialistické transformace nejsou z podstaty nacionální a v důsledku toho ani samotné vzpomínání na Bat'u). Na potřebu studovat soudobá témata v transnacionální či kosmopolitní perspektivě upozorňuje Ulrich Beck, který varuje před metodologickým nacionalismem.¹⁶⁵ Paměť je v zásadě transkulturní fenomén,¹⁶⁶ někteří mluví o zamotané paměti, která míří různými směry a má více rovin.¹⁶⁷ Výzkum paměti si tak žádá měnit měřítko, které odhalí její různé roviny (lokální, nacionální, kosmopolitní apod.), a ptát se po spojeních, které vytváří. Roviny se navzájem překrývají, prostupují nebo míjí. Fairclough poznamenává, že změna rovin a hledání nových vztahů mezi nimi v souvislosti s ustavováním nového hegemonního diskurzu liberalismu je podstatnou součástí postsocialistické transformace.¹⁶⁸ Souvisí to primárně s geopolitickou, ale i celkovou kulturní reorientací na Západ. Není-li nadto postsocialistický stát hlavním aktérem v konstrukci představ o minulosti, nemá smysl vždy ohraničovat projevy vzpomínání národním státem. Ani česká kulturní paměť se nemusí nutně pohybovat na nacionální rovině.

Vzpomínání na Bat'u leží na průniku množství různých rovin paměti. Bat'ova autobiografie *Švec pro celý svět* už v názvu míří nad národní rovinu. V současnosti ji firma nabízí ke stažení na svých globálních webových stránkách.¹⁶⁹ Slouží i ke zcela jiným účelům než konstrukci mýtu návratu v postsocialistickém Československu; je součástí korporátní identity globální firmy. V Bat'ově autobiografii se prolínají individuální dějiny, dějiny podniku, města Zlína, československé dějiny a globální dějiny. To dokládají fotografické ilustrace knihy, které zachycují momenty v ledasčem partikulární, ale zároveň v extrahované formě poukazují na různé roviny, na nichž se vzpomínání pohybuje. Na první fotografii je Bat'a mladší s matkou krátce po narození, následuje Zlín před druhou světovou válkou, vila jejich rodiny... Některé fotografie jsou kontextualizovány tak, aby

¹⁶⁵ Beck, Ulrich: „The Cosmopolitan Condition. Why Methodological Nationalism Fails“ in *Theory, Culture & Society* 24/7-8, 2007, s. 286-290.

¹⁶⁶ Erll, s. 66.

¹⁶⁷ Koncept „multidirectional memory“, tedy paměti mířící do více směrů, propojující různé roviny, poukazuje na to, že paměť může fungovat v několika rovinách naráz a transnacionální nebo kosmopolitní perspektiva nepopírá existenci národní paměti. Feindt et al., s. 24-44.

¹⁶⁸ Fairclough používá pojem „re-scaling“, „scale“ zde překládám jako rovinu i s odkazem na koncept „multidirectional memory“. Fairclough: *Discourse and Contemporary Social Change*, s. 30-32.

¹⁶⁹ „Thomas J. Bata's Autobiography on Audiobook and Google Books“ <https://www.bata.com/corpo/about/thomas-j-batas-autobiography-audiobook-google-books/>

vytvářely spojitosti mezi novými národními hrdiny, třeba mezi Baťou a Havlem. Jejich usouvzažněním v minulosti zároveň dokládají, že takové spojení je tradiční. Baťa proto vystupuje na fotografii při „automobilových závodech s Boženou Vavřečkovou (později paní Havlovou, matkou Václava Havla)“¹⁷⁰. Minulost a přítomnost se propojuje a společně tvoří prostor zkušenosti. Národní, podnikové, osobní a globální stojí doslova vedle sebe: „V New Yorku za války s prezidentem Benešem – Kanadský kapitán T. Baťa za války s předsedou správní rady Baťovy britské společnosti generálem Edwardem Spearsem – Krájení svatebního dortu – S indickým ministerským předsedou Néhrúem.“ Sérii fotografií uzavírají manželé Baťovi v Praze v prosinci 1989 pod znakem Občanského fóra, jejich uvítání v Zlíně a přeměna názvu města, symbolizující diskontinuitu se socialismem.¹⁷⁰ Zachycují tak moment návratu hodnot, přijetí a kontinuitu mezi předválečným Československem a novým uspořádáním. Samotný autorský mýtus se nakonec z národní roviny nevymyká. Zlín na nacionální rovině může plnit podobnou funkci, kterou obvykle zastává hlavní město. Je totiž hlavním baťovským městem, dokud se Baťa nevrátí do Zlína, svůj boj nedokončí.¹⁷¹ Další fotografie ale na jiné roviny odkazují. Vzhledem k cílovému publiku, kterým nejsou jen Česi, by mělo vzpomínání fungovat i na jiných rovinách.

Kosmopolitní paměť totiž nestojí v opozici k národní paměti, ale funguje společně s ní – respektive nad ní, jelikož národ překrývá dalšími rovinami, přičemž tím tu národní posiluje. Kosmopolitní paměť podle Levyho a Sznajdera¹⁷² spojuje partikulární události s univerzálními hodnotami, globální interpretace s lokálními specifiky. Zachovává si orientaci na budoucnost, neopouští narativ modernizace a směřuje ke globalizaci. Jako taková podléhá deteritorializaci. Baťa na fotografiích stojí na kaučukové plantáži v Malajsii, prohlíží si kůže v Africe, pózuje s matkou Terezou. Jinde mluví o tom, že s matkou Terezou byli partnery v pokroku, jelikož její sirotčinec vyráběl pro Baťu kartáčky na boty.¹⁷³ Nezáleží příliš na tom, k jakému konkrétnímu místu paměť odkazuje (což je vidět na kosmopolitní rovině pokrokového Zlína). Kosmopolitismus se ve vzpomínání na Baťu konstruuje jednak skrze vyprávění o modernizaci, jednak skrze obrazy emancipace kolonií. Kosmopolitní paměť se totiž reflektovaně vztahuje k utrpení druhého, které je ale vždy ukotvené v minulosti. Především ve druhém případě se tak ukazuje prolnutí kosmopolitních a národních hodnot. O dělení Indie podle Bati rozhodli „mocní“¹⁷⁴, sám se tak v hierarchii staví do pozice utlačovaných. Díky své zkušenosti a poslání měli baťovci „pochopení

¹⁷⁰ Baťa: *Švec...*, fotografie mezi s. 112 a 113.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 80.

¹⁷² Levy, Daniel a Natan Sznajder: „Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory,“ *European Journal of Social Theory*, 5/1, 2002, s. 87-106.

¹⁷³ Baťa: *Švec...*, s. 142.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 136.

pro touhu lidí žít ve svobodné zemi“, ať už bývalých evropských koloniích, nebo v případě Československa, kde „otce i syna [lákala] příležitost, po pádu komunistického režimu, podílet se na znovuzrození demokracie a tržní ekonomiky v rodné zemi jejich světového podniku.“¹⁷⁵ Když se protne národní rovina s kosmopolitní, národ se symbolicky stává součástí světa. Český národ, který v představách od začátku směřoval k demokracii a humanismu, se jako subjekt dějin stává světovým hráčem: česká otázka je světová otázka.¹⁷⁶ Je to součást kulturní transformace, která nejenže posouvá českou kulturu v čase, ale i v místě na Západ.

Dějiny Bati vyprávěné z perspektivy města Zlína nahrazují národní příběh modernizačním narativem. Zlín není nutně jen synekdocha národa, nacionální rovinu může minout. Josef Vaňhara v knize *Příběh jednoho muže a jednoho města* převypravuje Baťův život podobně jako jiné knihy, avšak jeho vyprávění se pohybuje na jiné rovině. Jak už naznačuje název, zasazuje Tomáše Baťu do narace o městu Zlíně, příběh na začátku navíc uvádí do kontextu evropských dějin. Individuální příběh vytváří společně s příběhem města, který je středobodem knihy, narativ o modernizaci. Baťovy motivace k jednání kniha vykládá jako lokální patriotismus, jeho činy stojí mimo nacionální i ekonomické důvody. Když vykupuje panské pozemky, je to kvůli rozšiřování města.¹⁷⁷ Baťa vystupuje spíše jako modernizátor než národní hrdina. Protagonistou knihy je ale samotné město. Je to „vyprávění o tvůrčím díle určitého společenství v určitém prostředí a v určitém čase, shrnutých do pojmu Zlína ve dvacátém století“¹⁷⁸. Přejmenování Zlína na Gottwaldov je pak koncem modernizačního pokroku, protože tím končí působení kosmopolitní firmy. Zlín je součástí kosmopolitního příběhu o rozšiřování Baťovy firmy: „I dnes, po zlomu dlouhodobého zajištění v zcestné ideologické okupaci a její úpadkové ekonomii zůstává Zlín, někdejší pramen progresu Baťa, nadále u pokusů alespoň vybědnout ze zaostalosti celé generace, zatímco jeho někdejší roli převzala a v ní zásluhou Tomáše Bati druhého pokračuje světová organizace Baťa.“¹⁷⁹ Až doslov Sonji Sinclair vrací příběh na nacionální rovinu (znovu se objevuje např. obraz národního hrdiny¹⁸⁰), ačkoliv přitom neopouští kosmopolitní narativ.

Československo se díky Baťovi dostává na kosmopolitní rovinu, což legitimizuje jeho existenci. Dokazuje to, že patří do vyspělého západního světa. „Pro lidi v Československu byl Baťa důkazem, že je možné si to se světem rozdat a vyhrát.“¹⁸¹ Vzpomínání na první republiku je cestou na diskurzivní západ: „V životě Masarykovy republiky představovali Tomáš Baťa a jeho dílo

¹⁷⁵ Sinclair, *Příběh...*, s. 347-348.

¹⁷⁶ Holý, s. 121.

¹⁷⁷ Vaňhara, Josef: *Příběh jednoho muže a jednoho města*, Zlín, 1994, s. 9.

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 330.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 343.

¹⁸⁰ Sinclair, Sonja: „Doslov“, *Příběh...*, s. 344, 348.

¹⁸¹ Baťa: *Švec...*, s. 8.

tvořivost, ze které vyrostla civilizační a kulturní síla západních států..¹⁸² Zlín, který v tomto případě zůstává v národní tradici jako český přínos světu přerůstá v globální fenomén: „Mezi oběma válkami vznikaly slavné kapitoly rozkvětu a rozletu Baťovu zlínské práce, práce, které pronikaly do mnohých končin světa a spolu s miliony párů bot přinášely pozdravy z malé země v srdci Evropy – z Československa.“¹⁸³ Podobně funguje umístění Moravy na kosmopolitní rovinu. Baťu a další české národní hrdiny lze totiž umístit na protínající se lokální a kosmopolitní rovinu, jak to činí Jiří Pernes: „[T]ito geniální ševci a organizátoři práce patří do galerie velkých Moravanů, které naše země dala Československu. [...] Morava [...] obohatila světovou historii a kulturu.“ Morava zde díky Baťovi stejně jako předtím Československo získává legitimní místo na světě. Hodnoty, které se na Baťu vážou, se přitom nemění. Baťův duch kapitalismu je přenositelný na jakoukoliv rovinu, a proto i z „prostých moravských chasníků“ dělá „zcela nové lidi úspěšné v životě.“¹⁸⁴

Klíčovým spojením, který Baťa zprostředkovává, je symbolický vztah mezi tradicí Spojených států a Československem. Obraz Spojených států hrál důležitou roli v postsocialistické politice. Václav Havel sice pochyboval o pozitivěch modernizace (které nabízí kosmopolitní příběh), na druhou stranu podporoval geopolitickou lokalizaci Československa na Západ a zejména pak obdivoval ekonomiku Spojených států.¹⁸⁵ Primární snahou tvůrců nové ekonomické politiky bylo „popřít relevanci jakéhokoli jiného než ‚ortodoxního‘ ekonomického myšlení v té formě, v jaké se vyvinulo zejména v USA“¹⁸⁶. Skrze vzpomínání na Baťu se pak konstruuje nejen schopnost českého národa uspět ve světě, ale zároveň i jeho geopolitická pozice v mezinárodních otázkách. Baťa představuje úspěšného podnikatele z malé moravské vesnice, který se rychle stal významným konkurentem americkému obuvnickému průmyslu.¹⁸⁷ Pomocí symbolického propojení se Spojenými státy, jež jsou na začátku devadesátých let vnímány obecně pozitivně¹⁸⁸, národ získává další pozitivní charakteristiky. Úspěch Bati v USA dále poukazuje na jeho vlastní výjimečnost i výjimečnost národa, kterou na něj jeho hrdina přenáší. Tento hrdina vytrval, i když se stal „fackovacím panákem obuvnického průmyslu, odborářů a zastánců ochránářské politiky v americkém Kongresu,“¹⁸⁹ ostatně „[p]odnikatelé, kteří nejsou ochotni přestát občasnou bouři, by raději neměli opustit domácí hřiště“¹⁹⁰ Takové spojení zároveň umožňuje pozitivně vykreslit i další

¹⁸² Pochylý, s. 108. Zde cituje Antonína Cekotu: *Geniální podnikatel Tomáš Baťa*, Toronto, 1981. V Česku vydáno poprvé v r. 2004.

¹⁸³ Křeček, s. 236.

¹⁸⁴ Pernes, Jiří: „Předmluva“, *Sága o životě a smrti Jana Bati a jeho bratra Tomáše*, Miroslav Ivanov, Vizovice, 1998, s. 5-6.

¹⁸⁵ Holubec, s. 220-221, 223, 227.

¹⁸⁶ Myant, *Kapitoly...*, s. 268.

¹⁸⁷ Zelený, Milan: „Foreword“, *Knowledge in Action: The Bata System of Management*, Tomáš Baťa, Amsterdam, 1992, s. vii.

¹⁸⁸ Holubec, s. 151.

¹⁸⁹ Baťa: *Švec...*, s. 109.

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 147.

postavy, např. Václava Klause jako ekonoma vystudovaného ve Spojených státech a následovníka Milтона Friedmana.¹⁹¹ Neexistuje-li pozitivní zkušenost v bezprostřední minulosti, lze ji získat v jiném prostoru, jako třeba ve Spojených státech. Paměť zde slouží jednak k legitimizaci zahraniční politiky, jednak k legitimizaci konkrétních politických aktérů.

Další rovinou, na níž se česká kulturní paměť pohybuje, je střední Evropa. K přerámování kulturně-geopolitických významů regionu se často bez bližší definice používá koncept střední Evropy, jak ho popisuje Peter Bugge.¹⁹² V postsocialistickém prostoru umožnil Střed vymanit se z Východu, posunout hranici mezi Západem a Východem dále na Východ. Po roce 1989 se němění jen některé fyzické hranice států, ale především hranice v představách. Zatímco s „východní Evropou“ se pojí představy neutrální či negativní, „střední Evropa“ vzbuzuje pozitivní konotace. Myšlení o střední Evropě má kořeny v 19. století a souvisí s diskuzemi o smyslu českých dějin, které znovu ožily v osmdesátých letech 20. století (i dříve).¹⁹³ Co se týče postsocialistické politiky, pozitivní stereotypy o střední Evropě se objevují třeba v myšlení Václava Havla nebo Petra Pitharta. Střední Evropa se někdy stává dokonce esencí a syntézou celé Evropy. Symbolické připojení Československa k západní Evropě je pak návratem ke středoevropské tradici. Místo pohybu v čase a prostoru kamsi jinam na Západ tak jde opět o návrat k vlastní tradici. I to se projevuje ve vzpomínání na Baťu. Být český pak neznamená být provinční, ale světový. Umístění na průsečíku lokální, nacionální a regionální roviny upevňuje pozici jak v národním, tak kosmopolitním příběhu. „Držíte v ruce dílo tak ryze středoevropské, tak originálně české a tak nepochybně moravské, že si dovoluji předpovědět, že se po přečtení budete cítit jiným a podstatně lepším člověkem.“¹⁹⁴ Západ najednou není něco, co leží někde jinde, k čemu se Československo musí dostat, ale naopak něco inherentně přítomného ve středoevropské tradici: „Baťův systém vznikl ve střední Evropě, patří ke střední Evropě a je [...] budoucností globálních manažerských postupů.“¹⁹⁵

Snaha o vytvoření obrazu Bati jako výslovně českého hrdiny je patrná pouze v Česku. Milan Zelený v úvodu k anglickému vydání Baťových spisů knihu prezentuje jako československý příspěvek, který lze ale využít v managementu po celém světě, ať už v Japonsku, nebo na Moravě.¹⁹⁶ Zatímco jazyk zůstává „prostý, bez příkras a bez dnes tolik módních anglicismů“, tedy věrný

¹⁹¹ Tamtéž, s. 226.

¹⁹² Bugge, Peter: „The Use of the Middle: Mitteleuropa vs. Střední Evropa,“ *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 6/1, 1999, s. 15-35.

¹⁹³ Debatu v 80. letech spustil dokument Charty 77 nazvaný *Právo na dějiny* (1984), už předtím ale probíhaly diskuze třeba mezi Kunderou, Havlem a Vaculíkem. Kopeček: „Historická paměť...“, *Kapitoly...*, s. 246-248.

¹⁹⁴ Zelený, *Úvahy a projevy*, s. 214.

¹⁹⁵ Zelený, Milan: „Foreword“, *Knowledge in Action: The Bata System of Management*, Amsterdam, 1992, s. v.

¹⁹⁶ Zelený: „Foreword“, *Knowledge...*, s. v.

národní tradici, myšlenky jsou „vyzrálé a zcela mezinárodní“¹⁹⁷. To vypovídá o kosmopolitních kvalitách celého národa. Jinde se ale s českostí (na rozdíl od lokální roviny a odkazům na modernitu Zlína) vůbec nepracuje. Kosmopolitní paměť může být průsečíkem lokální a kosmopolitní roviny, aniž by zahrnovala rovinu národní.

Samotná korporátní identita firmy Baťa s českou rovinou vůbec nepracuje. Baťovo muzeum bot v Torontu, které založila Sonja Sinclair, zasazuje příběh bot do vyprávění o vývoji lidstva¹⁹⁸ a prezentuje se jako místo, kde se vzpomíná spíše skrze specifický kulturní význam exponátů a které vychází z myšlenek kanadského multikulturalismu.¹⁹⁹ Příběh firmy Baťa, který spoluvytváří její korporátní identitu na webových stránkách, sleduje eurocentrický modernizační a globalizační narativ. Zlatým věkem pak není první československá republika, ale expanze firmy Baťa ze Zlína do světa. Namísto druhé světové války, která při vzpomínání na Baťu na národní rovině představuje zásadní příběh o dobru a zlu, nabízí depolitizovaný přehled vývoje plakátové grafiky, který zároveň znovu reprezentuje geografickou šíři působení firmy. Korporátní identita společnosti využívá kosmopolitní popkulturní symboly (např. Kurt Cobain v baťovkách) a Tomáše Baťu představuje jako světoobčana (a např. pojmenování zlínské univerzity po Baťovi interpretuje jako přispění Baťovy rodiny světu, na tom, v jaké je univerzita zemi, vůbec nezáleží). Příběh zakončuje udělení ceny Tomáši J. Baťovi za celoživotní zásluhy o zodpovědný kapitalismus v roce 2007.²⁰⁰ Je to příběh o kosmopolitním kapitalistickém úspěchu, nevázaným na ideu národního státu. Firma se sama označuje jako „glokální“, v čemž se protíná globální a lokální rovina, což dobře vystihuje i funkci vzpomínání při tvorbě korporátní identity. Baťa je pak „spíše ‚mnohodomáčí‘ než mnohonárodní“²⁰¹ Baťovský kosmopolitismus propaguje v tomto ohledu stejné hodnoty jako na národní rovině, zejména kapitalistickou morálku. Paměť firmy Baťa totiž funguje jako brikoláž: skládají se v ní jednotlivé prvky a roviny dohromady tak, aby co nejvíce vyhovovaly danému lokálnímu prostředí a aby firma všude působila domácky i světově zároveň.²⁰² Metoda brikoláže je v úplném souladu s tím, jak funguje kosmopolitní paměť, v níž se globální a univerzální mísí s lokálním a partikulárním.

¹⁹⁷ Zelený: „Předmluva“, *Úvahy a projevy*, s. 214.

¹⁹⁸ *Bata Shoe Museum*, Bata Shoe Museum, <http://www.batashoemuseum.ca/>, poslední přístup 28. 5. 2018. *All About Shoes*, Bata Shoe Museum, <http://allaboutshoes.ca/en/>, poslední přístup 28. 5. 2018.

¹⁹⁹ Tak o muzeu pojednává jeho kurátorka. Semmelhack, Elizabeth: „Shoes and Society: Stepping into History at the Bata Shoes Museum“, *Her&Mus* 11/3, 2010, s. 53-63.

²⁰⁰ „Heritage“, Bata Brands, <https://www.bata.com/corpo/heritage/>, poslední přístup 28. 5. 2018.

²⁰¹ Baťa: *Švec...*, s. 124.

²⁰² O „imagologické brikoláži“ v souvislosti s utvářením národního obrazu firmy Baťa ve Švýcarsku píše Ehrenbold, Tobias: „Putting Möhlin on the Map: The Swiss Baťa Town as an Integral Part of the Company's National Image“, *Company Towns of the Baťa Concern: History – Cases – Architecture*, Ondřej Ševeček a Martin Jemelka (eds.), Stuttgart, 2013, s. 36.

Transnacionální paměť, která spojuje různé lokality, aniž by se protнула s národní nebo kosmopolitní rovinou, má větší tendenci k reflektivní nostalgii. Na rozdíl od kosmopolitní paměti totiž nestojí na modernizačním narativu. Reflektivní nostalgii dává Boym do kontrastu k restorativní nostalgii, jejíž typickou ukázkou byl motiv návratu Tomáše Bati po revoluci. Příkladem reflektivního přístupu je britský dokumentární film *Bata-ville: We Are Not Afraid of the Future* (2005), který se pohybuje na rozhraní mezi těmito dvěma nostalgii. Také pracuje s mýtickou postavou Tomáše Bati: film začíná u jeho hrobu a končí vzkazem jeho syna.²⁰³ Film ale primárně nesleduje Batův životní příběh, nýbrž rekonstruuje vzpomínky bývalých dělníků a dělnic ze dvou anglických Batových závodů v Maryportu a East Tilbury. Hlavní protagonistky filmu, které jsou zároveň režisérky, je jako stevardky cestovní kanceláře provázejí na cestě z Anglie do Zlína. Film také využívá religiózní prvky: počáteční scéna na hřbitově je inscenovaná jako mše, při níž se čte z Batova díla, celá cesta je poutí na posvátné místo počátku. Na rozdíl od transformačních tvůrců paměti ale tvůrkyně dokumentu přiznávají konstruovanost a partikulárnost celé situace, nenárokují si objektivitu. Podtitul filmu „Budoucnosti se nebojíme“ není neproblematizovaným odkazem vychvalujícím Batovy myšlenky. Ve filmu se režisérky ptají bývalých Batových zaměstnanců, zda mají z budoucnosti strach. Samy film uzavírají vlastním zamyšlením: nemají strach o budoucnost svou, ale míst, jako je batovské městečko East Tilbury. Stojí přitom na střeše tamější bývalé Batovy továrny, která ukončila provoz během natáčení filmu.²⁰⁴ Lokální paměť batovských měst totiž vyvolává reflektivní nostalgii, která je projevem vědomí ztráty, nenaplněných snů a úpadku²⁰⁵, ztělesněným ruinami továrních budov a patinou batovského loga.

Reflektivní nostalgii komplikuje pozitivní interpretace Bati. Upozorňuje na nevyřešenou deindustrializaci, která problematizuje samotné základy kapitalismu. Současná studia deindustrializace upozorňují mimo jiné na to, že fenomén není jen otázkou ekonomického vývoje, ale také problémem paměti: reprezentace industriální minulosti ukazují na způsoby, jakými si lidé interpretují nejen zaměstnání samotné, ale i jeho následnou ztrátu jako zásadní životní událost. Paměť deindustrializace je především vizuální. Klíčovou vizuální reprezentací je absence – prázdné tovární haly, opuštěné stroje apod. Taková paměť odráží přechod od fordismu k pozdnímu kapitalismu, a než aby nabízela jasnou vizi budoucnosti, žádá si kritickou reflexi přítomnosti.²⁰⁶ Svět dřívější fáze kapitalistického systému, v kterém bývalé Batovo dělnictvo žilo, zobrazuje film jako

²⁰³ *Bata-ville: We Are Not Afraid of the Future*, režie Karen Guthrie a Nine Pope, Velká Británie, 2005, 0:00:00, 1:01:29.

²⁰⁴ *Bata-ville*, 1:32:00.

²⁰⁵ Boym, s. 41.

²⁰⁶ Současné přístupy k deindustrializaci s důrazem na její paměťový rozměr shrnují: Strangleman, Tim, James Rhodes, Sherry Linkon: „Introduction to Crumbling Cultures: Deindustrialization, Class, and Memory,“ *International Labor and Working-Class History* 84, 2013, s. 7-22.

něco nenávratně zmizelého. Cesta za Bat'ou a obdiv k němu potom nutně nenačrtává nový horizont očekávání, ale vyjadřuje nenaplnitelnou touhu po zaniklém světě minulosti. Na úplném konci filmu se objeví textová informace o tom, že jedna z pasažérek autobusu porodila syna – a pojmenovala ho Thomas. Odkaz zpět na začátek dává příslib naděje, ačkoliv zpochybněný či dokonce zironizovaný reflexí nepřekonatelné propasti mezi minulostí a přítomností. Mýtus zde slouží spíše jako tkáň příběhu než jako skelet: jeho prvky jsou roztroušeny, objevují se během filmu, aby byly jinde zpochybněny – současné opuštěné budovy ilustrují vzpomínky na minulou práci a prosperitu²⁰⁷ – narážky na něj se mohou ptát po jeho platnosti.

Různé roviny paměti její tvůrci volí v závislosti na svých cílech. Jednotlivé reprezentace proto produkují různou praxi. To je vidět i na Sonje Sinclair²⁰⁸, která se v doslovu pro české publikum vrací na národní rovinu, zatímco jako zakladatelka muzea v Torontu takovou potřebu vůbec nemá. Protnutí národní a kosmopolitní roviny jen posiluje pozitivní reprezentaci národa, jelikož dokazuje, že národ je úspěšný i globálně. Pro české tvůrce paměti – Sinclair se v doslovu prezentuje jako Češka, i když jinde vystupuje jako Švýcarko-Kanaďanka – je Bat'a ideálním znakem, skrze nějž lze takovou ideu konstruovat. Kosmopolitní rovina ale funguje i samostatně, zejména při vytváření korporátní identity, která sama o sobě nacionalismus ke konstrukci své úspěšnosti nepotřebuje. Kosmopolitní vyprávění firmě vhodněji doplňuje třeba lokální Zlín, který zapadá do narativu o modernizaci. Transnacionální rovina na rozdíl od kosmopolitní umožňuje opustit pozitivní narativ o modernizaci a globalizaci a problematizovat konec vyprávění o industrializaci a rozvoji kapitalismu. I národní rovina nabízí více interpretací. Souhra dvou prvků – návratu a diskontinuity – v postsocialistické transformaci je problematičtější, než mýtus na počátku staví.

²⁰⁷ *Bata-ville*, 0:13:00.

²⁰⁸ Sinclair, *Příběh...*, s. 348.

7 Pokračování experimentu

„Navzdory potížím, které z toho měl, se [Svatopluk Potáček] setkal jako první z našich vládních představitelů v květnu 1987 s Tomášem Baťou juniorem ve Vídni. Otevřel tak téměř tříleté strastiplné jednání. Uzavření dohod bránil mimo jiné právě pan Jakeš.“²⁰⁹

Postsocialistická kulturní paměť spoluutváří diskurz transformace – napomáhá konstruovat změnu a návrat: diskontinuitu se socialismem a kontinuitu s první republikou a kapitalistickou tradicí. Holubec rozlišuje několik transformačních diskurzů na základě vztahu k novému zřízení. Vzpomínání na Baťu nejvíce odpovídá diskurzu, který vychází „ze sebeidentifikace s novým společenským zřízením“²¹⁰. Transformační diskurz pracuje s představou změny, to ale neznamená, že se sám tolik liší. Holubec i Holý sice analyzovali tehdejší představy o minulosti a jejich implikace, neptali se ovšem po formálních a funkčních podobnostech s diskurzem před transformací. Nekvapil mluví o určitých rozdílech i podobnostech v lexiku a hodnotách, které používaná slova konotují²¹¹ (což lze vysledovat i na slovníku pramenů k Baťovi – socialismus získává negativní zabarvení, objevují se nová pozitivně zabarvená slova jako „lídr“, součástí mluvy se stávají výrazy z morálně-religiózní sféry apod.). Michal Pullmann v *Konci experimentu*, kde zkoumá sémantiku přestavby a zhroucení starého režimu, přichází s hypotézou o kontinuitě normalizačního diskurzu. Mluví o přetrvávajícím důrazu na formálnost slov, která nemají pevný význam, a tak vytvářejí konsenzus, „který zaručí všeobecnou spokojenost slušných lidí (většiny obyvatelstva) s pluralitou jejich každodenních orientací“. Ptá se, proč byl proces ideologického překódování tak bezproblémový a rychlý nebo jak lze vysvětlit personální kontinuitu.²¹² Ačkoliv se rok 1989 reprezentuje jako předěl, tak se i v transformačním diskurzu o Baťovi se objevují kontinuity.

Vzpomínání na Baťu se ve vztahu k listopadové revoluci 1989 pohybuje na pomezí romance a komedie. James Krapfl rozlišil imaginaci revoluce podle fikčních módů Northropa Frye²¹³. Zatímco romance podává příběh o hrdinném boji mezi dobrem a zlem, který se odehrává v magickém světě mimořádných činů, komedie končí usmířením, zahrnutím, konverzí.²¹⁴ Odyseovský skelet, s nímž vyprávění o Baťovi a jeho návratu pracují, podává revoluci za použití metafor božství a znovuzrození, které umocňují pocit ontologické transformace. Taková revoluce má vést k obecnému dobru. Z takto podaného vyprávění získává nově vznikající systém legitimitu. I v takto vystavěném světě je ale zapotřebí prostor pro inkluzi aktérů, kteří by za jiných okolností

²⁰⁹ Valach, s. 32.

²¹⁰ Holubec, s. 195.

²¹¹ Nekvapil, s. 99-101.

²¹² Pullmann, Michal: *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha, 2011, s. 225-227.

²¹³ Frye, Northrop: *Anatomy of Criticism*, Princeton, 1971, s. 33-52.

²¹⁴ Krapfl, James: „Poetický základ poetiky: Dějiny významu roku 1989,“ *Kapitoly...*, s. 136-140.

symbolizovali mocenskou a ideologickou kontinuitu. Komédie dává prostor proměně charakteru a jeho posouzení na základě situace spíše než neměnné kategorizace podle politické příslušnosti.

„Komunismus“ neslouží k ideologické identifikaci jedince, ale jako označující pro špatné chování, které lze posoudit podle morálního vzoru udávaného Baťou. Na základě tohoto klíče se postavy dělí na kladné a záporné. Tak se absolventi Baťovy školy práce dělí na dobré (následující Baťův vzor, např. Ludvík Vaculík) a špatné (nenásledující Baťův vzor, např. Milouš Jakeš).²¹⁵ Být špatným baťovcem neznamená jen nesdílet správné hodnoty, ale především tyto hodnoty ani nepředstavovat. Taková postava je vyloučena z národní tradice. Tento odstup ale konstruují i ti, kteří sami tvořili předrevoluční elity, jako např. Valtr Komárek. Zastánci socialistické reformy přestavby i po roce 1989 vykreslují konzervativní komunisty jako ty, kteří stojí v cestě dynamickému rozvoji (v tomto případě dynamiku představuje Baťa). Transformační diskurz je v tomto ohledu spíše pokračováním debat, které otevřela přestavba pozdně-socialistické ekonomiky, jejichž součástí byl i spor o Baťu:

„Že tento moudrý, skromný, pracovitý člověk si navzdory všem příkořím, kterých se mu dostalo od vládnoucích diktátorů u nás, nezabořkl, uchoval si svoji řeč i lásku k rodné zemi a chtěl jí léta pomoc. Žel tomu právě bránili Jakeš a jemu podobní.“²¹⁶

Být „komunistický“ je spíše projev určitých negativních vlastností, způsob chování, než jasná kategorie definovaná ideologickou příslušností. To umožňuje označit jako komunistické i jevy či lidi, které se tak sami neidentifikují, a zároveň vyčlenit z negativní kategorie komunismu ty, kteří tam z nějakého důvodu nemají patřit. Proto není důležité, jestli byl československý premiér Marián Čalfa členem komunistické strany, podstatné je, že jako komunista nevypadá a nemluví.²¹⁷ Vzpomínání pak najednou nabízí pole pro konverzi z „komunismu“ do „kapitalismu“, revoluce, jak o ní píše Krapfl, získává komediální prvky, aniž by ztratila vyznění romance.

Postsocialistická transformace paměti umožňuje konstruovat představu změny a odtržení se od minulosti při zachování jistých diskurzivních, hodnotových i personálních kontinuit. Eyal si všímá, že Češi se vyrovnávali se socialismem jako s traumatem, ze němž udělali „tlustou čáru“, která spočívala v odsouzení minulosti a vytvoření obětních beránek. To umožnilo ustavit autoritu právního státu a dovolilo většině občanů nezodpovídat se z vlastní minulosti. Za „konzervativní disidenty“, jak Eyal strůjce této představy nazývá, lze považovat i baťovce, transformační tvůrce paměti, kteří stráží kulturní paměť českého národa a udávají nový horizont očekávání. Socialismus je pak podle Klause jen pokusem „skupiny levicových intelektuálů“²¹⁸, kdežto národní tradice, ztělesňovaná i Baťou, leží v kapitalismu. Zatímco neúspěšný absolvent Baťovy školy práce Milouš

²¹⁵ Valach, s. 61.

²¹⁶ Komárek, *Fenomén Baťa*, s. 9.

²¹⁷ Baťa: *Švec...*, s. 228.

²¹⁸ Eyal, s. 24-25.

Jakeš byl neschopný řídit československé hospodářství, Baťa na svou vlast nezanevřel. Kritériem je v důsledku spíše ekonomický než politický systém, což odpovídá duchu kapitalismu a faktickému nadřazení ekonomiky nad politikou. „Žel, právě někteří – jako bývalý všemocný vládce pan Jakeš – zradili krásné ideály, které jim u Baťů vštěpovali – především ctít lidskou svobodu.“²¹⁹ Principy vyloučení a konverze zakládají postsocialistický antikomunismus, který je předpokladem k antilevicovému konsenzu.

Společnými specifiky přestavbového a transformačního diskurzu je důraz na dynamiku, jež stojí v opozici ke stávajícímu, respektive starému řádu, který se vyznačuje stagnací. Valtr Komárek už v roce 1987 v rámci hospodářské přestavby mluvil třeba o „vysoké podnikatelské aktivitě“. Například argumenty proti Jakešovi a strnulosti starého řádu – operující s obrazy stagnace – které se též opírají o vzpomínání na Baťu, pak lze chápat spíše jako pokračování konfliktu z doby přestavby, kdy chyběla možnost otevřeného zápasu o hegemonii.²²⁰ Ústředními pojmy přestavby se Komárkovi staly „konkurenceschopnost“, „konvertibilita“, „trh“, kapitalismus se jevil jako inspirace. Reformní kritika dosavadního ekonomického systému v pozdním socialismu podle Pullmanna rozpoutala krizi ideologického konsenzu, která vedla k potřebě hledat konsenzus nový. Už souhrnná prognóza Prognostického ústavu z roku 1988 má několik hlavních cílů, k jejichž naplnění při ustanovování nové porevoluční hegemonie napomáhá i legitimizace baťovskou minulostí: decentralizace (dehierarchizace), nové pojetí sociálních jistot a rovnosti založených na pracovním výkonu, individualizace životního stylu nebo i evropská spolupráce. Přestavbový diskurz zdůrazňuje dynamiku,²²¹ která se pak stala důležitou součástí nového neoliberalního diskurzu – důraz na flexibilitu nebo schopnost přizpůsobit se novému prostředí korespondovala s hodnotami, které představoval nový neoliberalní duch kapitalismu. Tyto hodnoty, tedy „návrat k podnikatelskému duchu, k úsilí vyniknout,“²²² pomáhal Baťa akcentovat.

Objevují se také interpretace Bati, které revidují jednoznačné odsouzení socialistické minulosti, Tato revize předznačuje posun ve vzpomínání na Baťu, který se od jasně vyznačeného kapitalistického horizontu očekávání posouvá k reflexi transformace a revizi jejích cílů, jakkoliv přitom neopouští hodnoty ztělesňované Baťou. Holubec si ve svém souhrnu sociologických průzkumů z devadesátých let všímá, že nejméně negativně veřejnost socialismus vnímala kolem roku 1997, kdy vrcholila politická i ekonomická krize,²²³ kterou lze chápat jako jeden ze symbolických konců transformace. V roce 1998 vychází kniha *Zlínští podnikatelé: Tomáš Baťa*

²¹⁹ Valach, s. 32.

²²⁰ Pullmann, s. 72.

²²¹ Tamtéž, s. 148-150.

²²² Baťa: *Švec...*, s. 7.

²²³ Holubec, s. 204-205.

a *František Čuba* od Františka Trnky, který sám představuje jistou personální kontinuitu politicko-ekonomických elit²²⁴. Už svým názvem a členěním klade paralelu mezi Tomáše Bat'u a Františka Čubu, předsedu JZD Slušovice (1963-1990). Svými východisky se neliší od ostatních publikací o Bat'ovi. Explicitně odmítá záměr „poučovat“, ale zároveň chce upozornit „také na to, co je ještě dnes živé a poučné“, přičemž „fakta jsou to nejdůležitější“, a ačkoliv autor připouští, že má k tématu citový vztah, je „důležité nevidět Čubovo podnikání jen růžovými, nebo naopak jen černými brýlemi.“²²⁵ V tom je Trnka typickým tvůrcem paměti vzpomínající na Bat'u.

Bat'a má na konci devadesátých let silné postavení v české kulturní paměti a může tak sloužit i k revizi socialistické minulosti a rehabilitaci těch jejích představitelů, kteří na začátku devadesátých let patřili mezi záporné postavy. Znamé Bat'ovy vlastnosti se přenášejí na Čubu, oba jsou jako výjimeční hrdinové „obdaření [...] vnitřní silou“, mají životní cíl, znalosti a dovednosti, pracovitost a vytrvalost a pragmaticky přizpůsobují svou činnost „skutečným podmínkám“²²⁶, typickým pro oblibu „zdravého rozumu“ v postsocialistickém diskurzu.²²⁷ V souladu s liberálním nacionalismem by Češi měli mít „více hrdosti a úcty“ k národní tradici a nenapodobovat „cizí vzory“, což by dělal pouze „člověk s nedostatečným sebevědomím“.²²⁸ Inspirován Vaňharovými dějinami města, váže magii na místo: „byl zde neviditelný odkaz Tomáše Bati, stále živý podnikatelský duch Zlínska. Ten se v této oblasti trvale usídlil“²²⁹ a je „opět oživen a kultivován právě ve Slušovicích Františkem Čubou.“²³⁰ Čuba je výjimečný už díky tomu, že je schopný cítit Bat'ova ducha kapitalismu, přebývajícím na stejném místě. Tato výjimečnost je stejně jako u Bati vrozená: „Manuálně pracoval, a protože byl rozený podnikatel, při práci přemýšlel.“²³¹ Když přemýšlel o špatných podmínkách zemědělců v 50. letech, „došel k závěru, že si za to mohou do značné míry sami. Pasivně přijímali svůj osud a většinou se ani moc nesnažili své poměry a své postavení změnit. Ne tak Čuba.“²³² U Čuby se znovu projevuje individuální zodpovědnost za vlastní osud. Případný neúspěch je z neoliberálního pohledu interpretován jako důsledek osobního selhání.²³³ To se ukazuje i na případu těch, kteří odešli z Čubova družstva a pak se kvůli jeho úspěchům toužili vrátit, ale nemohli, protože takové rozhodnutí bylo nevratné.²³⁴ Podobně jako

²²⁴ František Trnka byl od roku 1983 zaměstnán v JZD Slušovice, mezi lety 1992 a 1996 poslanec (1992 volební lídr Liberálně sociální unie), pak (v době vydání) děkan Fakulty managementu a ekonomiky ve Zlíně, VUT Brno.

²²⁵ Trnka: *Zlínští podnikatelé...*, s. 7, 27.

²²⁶ Tamtéž, s. 7, 31-32.

²²⁷ Nekvapil, s. 100.

²²⁸ Trnka: *Zlínští podnikatelé...*, s. 8.

²²⁹ Tamtéž, s. 25.

²³⁰ Tamtéž, s. 9.

²³¹ Tamtéž, s. 26.

²³² Tamtéž, s. 21.

²³³ Harvey, s. 157.

²³⁴ Trnka: *Zlínští podnikatelé...*, s. 23.

Bat'a, i on překonává překážky a v jeho příběhu se objevují krizové momenty, které vedou k prozření: když na Štědrý den sám krmil a dojel devadesát dva dojnic, dochází k tomu, že „[i]deály musí jít stranou! Lidé musí být k práci nejen motivováni, ale i přinuceni! [...]“. Kdo nevytváří dostatek zisku, je závislý na svém okolí, „je jeho otrokem.“²³⁵ Dohledáváním bat'ovských hodnot se autor Čubu a celé Slušovice pokouší legitimizovat. V poslední části opouští vyprávění a místo toho vede polemiku s kritikou Slušovic a bojuje proti vnímání družstva jako „symbolu zla“.²³⁶ Jako paralelu staví transformaci české kulturní paměti v případě Bati:

„V uplynulých letech byl pro nás Bat'a jen kapitalistickým vydřiduchem, zatímco v současnosti ho považujeme bezmála za světce. Podobně se chováme i v případě Františka Čuby. Tvrdím, že Slušovice svým systémem řízení předběhli dobu nejméně o deset roků, nikoliv to, že František Čuba je nějaký učebnicový vzor.“²³⁷

Postsocialistická transformace zařadila Bat'u do národní tradice. Bat'a pomohl k vytvoření představy o změně směřování, vytvořil nový horizont zkušenosti. Přesto se i v postsocialistické paměti projevují kontinuity s pozdním socialismem. Na možném konci transformace se objevují interpretace vázané na Bat'u, které už otevřeně zpochybňují konstruovanou představu o „tlusté čáře“ za minulostí, o diskontinuitě mezi starým a novým řádem, založeným také na mýtu návratu Bati. Slušovice jsou v tomto podání předvojem kapitalistické transformace, opět se zde pracuje s motivem časového posunu. Česká kulturní paměť se po transformaci ale vydává i dalšími směry než jen přehodnocením socialismu.

²³⁵ Tamtéž s. 22.

²³⁶ Tamtéž, s. 124.

²³⁷ Tamtéž, s. 127.

8 Za horizont transformace

„Kdyby podnikatelé využívali metody běžně zavedené v Baťových podnicích, byli bychom dnes jistě mnohem dále.“²³⁸

Ačkoliv pozitivní obraz Bati, který transformační diskurz vytvořil, z české kulturní paměti nemizí, naopak jeho dosah v mnoha ohledech roste, přestává být jediný. Holubec vymezil časový rámec svého tázání několika symbolickými mezníky, neptal se však po tom, jak se česká kulturní paměť po těchto meznících dále vyvíjí. Právě skrze významové posuny Bati lze sledovat proměnu specifického transformačního diskurzu a tím samotnou transformaci časově ukotvit a významově definovat.

Transformace české kulturní paměti vedla k popularizaci Bati jako paměťového znaku, skrze nějž se lze různými způsoby vztahovat k minulosti. To lze pozorovat například na tom, že znovu vycházejí knihy z devadesátých let, často i opakovaně.²³⁹ Podstatnou roli v tom hrají některé instituce, které se stávají významnými producenty vzpomínání na Baťu. Tito odpovídají různým rovinám, na nichž se vyprávění o Baťovi pohybuje. Nadace Tomáše Bati je největším vydavatelem publikací o Baťovi na české rovině²⁴⁰ a významnou paměťovou institucí pořádající aktivity ve Zlíně na lokální rovině, kde působí i město a kraj (Památník Tomáše Bati, Baťův institut). Na národní rovině se pohybují např. různá audiovizuální díla, včetně internetového seriálu, který zpracovává knihu *Baťa v kostce*, ale také třeba vydání poštovní známky s podobiznou Tomáše Bati v roce 2016²⁴¹, které dokazuje jeho ukotvení v národní tradici.

„Znovu připomínám, že naše univerzita chce být střediskem bádání o ‚batismu‘, být učitelem a propagátorem duchovního odkazu Tomáše Bati. Vědomě se snažíme, aby univerzita navažovala na uvedené historické kořeny. Kdo nenavazuje na myšlení a činy svých předchůdců, ten ztrácí čas zbytečným hledáním, není pevně zakotven, je zranitelnější. Zanedbatelná není ani hrdość na to, co naši předci dokázali. [...] Právě hrdość na dílo našich předchůdců, kteří významně přispěli ke světovému pokroku nám v současné době většinou hodně chybí.“²⁴²

Významnou institucí, která se podílí na stabilizaci Tomáše Bati v národní tradici je Univerzita Tomáše Bati. Vydání Baťových *Úvah a projevů* z roku 2002 publikovala Univerzita Tomáše Bati s deklarovaným cílem šířit baťovský étos mezi co nejvíce čtenářů. Kniha byla první v řadě baťovsky zaměřených publikací Univerzity Tomáše Bati. Ze stejného důvodu si podle

²³⁸ Trnka, František: „Úvodem,“ *Baťa, Úvahy a projevy*, s. 8.

²³⁹ To lze ilustrovat na knize *Úvah a projevů* Tomáše Bati, které vycházejí po jejich vydání ve 30. let nejdříve hned v roce 1990 a dále v letech 2002, 2013, 2014, 2015, 2018. Poslední dvě vydání jsou společným nákladem Nadace Tomáše Bati a Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně.

²⁴⁰ Z databáze Národní knihovny ČR vyplývá, že od svého vzniku vydala 26 publikací. NKC – *Online katalog Národní knihovny ČR*, Národní knihovna ČR, <http://aleph.nkp.cz>.

²⁴¹ „Česká pošta představila známku s Tomášem Baťou,“ Česká pošta, 16. 3. 2016, <https://www.ceskaposta.cz/-/ceska-posta-predstavila-znamku-s-tomasem-batou>, poslední přístup 28. 5. 2018.

²⁴² Sába, Petr: „Úvod,“ *Tvářička odkazu Tomáše Bati současným podnikatelům*, Miroslav Stříteský, Zlín, 2003, s. 5.

tehdejšího rektora Petra Sáhy univerzita zvolila i své jméno: „Volba jména univerzity nebyla náhodná. Vyjadřujeme tím nejen obdiv k velkému člověku a géiovi podnikání, ale je to i vyjádření našeho předsevzetí: Chceme naplňovat jeho odkaz a podle jeho vzoru sloužit životu.“²⁴³ Rektor chápe jméno univerzity především jako přihlášení se k hodnotám, které Baťa představuje (zatímco korporátní reprezentace pracovala se vznikem univerzity jako s důkazem kosmopolitismu). Vydání Baťových textů po dvanácti letech ukazuje na to, že se na Baťu vzpomínat nepřestalo, naopak se jeho pozice v české kulturní paměti posiluje. Vzpomínání se ale pohybuje v jiném rámci: opustilo transformační narativ a stalo se univerzálnější. Baťa je nadále reprezentován jako prorok neutuchajícího pokroku a vzor kapitalistické morálky a neztrácí relevanci ani při opuštění transformačního diskurzu. „Sloužit životu, tak jak to bylo obsaženo v základech Baťovy podnikatelské filozofie[,] může každý. I ten, kdo nevlastní hmotný majetek a nepodniká.“²⁴⁴

„Volá se u nás po vizích, po vyjasňování budoucnosti, ke níž máme směřovat. Vytvořilo se u nás zdání, že směřujeme ke lepší budoucnosti, ve skutečnosti jsme ji však zanedbali a dále žili z konzumace své vlastní podstaty. [...] Je to mj. důsledek skutečnosti, že v minulosti i současnosti se jen málokdo dostatečně věnoval dějinám tržního hospodářství a historii podnikání zvláště, aby se tím připravil na budoucnost. [...] Téměř všichni se sbodují v názoru, že plně se vymanit ze společenské, hospodářské, technické kulturní aj. zaostalosti nelze jinak, [sic] než návratem ke skutečnému podnikání.“²⁴⁵

Baťa je využíván k reflexi transformace. Že se transformace stává tématem i v paměti je jeden ze signálů její ukončenosti. Cíle transformace přestávají udávat horizont očekávání a jejich realizace se stává zkušeností, kterou lze pomocí prostoru zkušenost, který stále utváří Baťa, reflektovat. V roce 2003 podruhé vychází kniha Miroslava Strítěského *Tvůrčí odkaz Tomáše Bati současným podnikatelům*, jako druhá publikace v rámci plánu Univerzity Tomáše Bati soustavně popularizovat jeho dílo. Chybou transformace podle jejího úvodu přitom je, že nedostatečně těžila z prostoru zkušenosti, který se jí nabízel, a proto zanedbala směřování do budoucnosti. „Ve sféře podnikatelského řízení v současnosti neexistuje nic, čemu by se nepodobalo něco z minulosti a co nenastane v budoucnosti. [...] Vždy jde ‚jen‘ o to, aplikovat to, co tu již kdysi bylo, do jiných, změněných, ‚nových‘ společenských poměrů a podmínek.“²⁴⁶ Chybou bylo nedostatečné poučení českého národa z vlastní tradice. Sám Baťa slouží k reflexi toho, jak se transformace realizovala, kritika nemíří na její cíle jako takové. Baťa nadále udává horizont očekávání, který transformace jen nebyla s to naplnit. „Baťa byl a zůstává skutečným tvůrcem skutečných hodnot.“²⁴⁷ Baťa je

²⁴³ Sáha, Petr: „Tomáš Baťa a dnešek“, *Úvahy a projevy*, Baťa, s. 5.

²⁴⁴ Sáha: „Úvod“, *Tvůrčí odkaz ...*, s. 5.

²⁴⁵ Miroslav Strítěský: *Tvůrčí odkaz Tomáše Bati současným podnikatelům*, Zlín, 2003, s. 11. (Úvod ke 2. vydání, 1. vydání v r. 1995.)

²⁴⁶ Tamtéž, s. 9.

²⁴⁷ Tamtéž, s. 14.

nadále vzorem, který tvoří prostor zkušenosti pro mladé české podnikatele, kteří „si mohou připálit svíce svého poznání – a tím i jednání“ – proto „[k]aždý nový autor vždy musí při studiu jeho díla zaznamenat ty jeho stránky a aspekty, které hovoří k současnosti a pomíjet naopak to, co již patří jen historii“²⁴⁸.

*„Neobdivuji nekriticky svoji dobu a také se nezdřábám vytýkat její nedostatky. Byla to však doba našeho mládí, doba našich vzruchů, tužeb a nadšení do života, z níž právě čas, který uplynul, nechal vyblednout vzpomínky na to horší a neveselé a naopak zjasnil a podržel v paměti, co v něm bylo povzbudivé a pozitivní.“*²⁴⁹

Posun transformačního diskurzu se projevuje tím, že Tomáš Baťa přestává být nutně hlavním a jednoznačným hrdinou vyprávění. Už v roce 1994 vychází Vaňharaova kniha, jejímž hlavním hrdinou je samotné město, a kde kriticky reflektuje nostalgii po první republice. Roku 1998 vychází Trnkova kniha, která vedle sebe klade Baťu a Čubu, a ve stejném roce se novým hlavním hrdinou stává i Jan Antonín Baťa v knize Miroslava Ivanova *Sága o životě a smrti Jana Antonína Bati a jeho bratra Tomáše*, která se stala o šest let později předlohou pro dokumentární film *Vznik a pád království ševců*. Vzpomínání na něj se podobně jako předtím u Tomáše Bati spojuje s naléhavostí říct pravdu. Na rozdíl od mýtického návratu a odkrývání pravdy, kterou v případě Tomáše Bati zakryl socialismus, je vzpomínání na Jana Antonína Baťu komplikovanější. Částečně totiž zpochybňuje dosavadní obraz Tomáše Bati, který zároveň konstruoval Jana jako nejednoznačnou postavu na pomezí dobra a zla, která netvoří součást národní tradice.²⁵⁰ *Sága o životě a smrti Jana Antonína Bati a jeho bratra Tomáše* příběh staví na rodinném sporu. Vyprávění začíná příjezdem Janovy dcery Ludmily Baťové z brazilských pralesů do křivoklátských lesů, který vytrhne autora ze sledování sportovního přenosu v televizi. Příběh nezačíná v centru, ale na okraji, v lesích, které evokují spíše chaos než rád. To odpovídá dosavadní pozici postavy Jana, která je také na okraji a vyloučená z řádu. Baťová spisovateli předkládá naléhavé téma ke zpracování: skutečný osud jejího otce, který stojí v protikladu k dosavadnímu vyprávění o Baťovi.²⁵¹

Postava Jana A. Bati přispívá k rozkolísání dominantního narativu o Baťovi z počátku devadesátých let. Kniha končí jednak slovy postavy Tomáše Bati staršího, který o Janovi říká, že se zachoval „jako správný Baťa“, epilog ještě zhodnocuje, že „žil čestně“.²⁵² Je to snaha o zařazení Jana A. Bati do národní tradice. Film předkládá „všechna fakta“, ale „každý si domyslí sám“, jak to doopravdy bylo.²⁵³ Filmu dodávají vědeckou autoritu vystupující historici. Film nenarušuje národní

²⁴⁸ Tamtéž, s. 11.

²⁴⁹ Vaňhara, s. 200.

²⁵⁰ Baťa: *Špec...*, s. 120.

²⁵¹ Ivanov, Miroslav: *Sága o životě a smrti Jana Bati a jeho bratra Tomáše*, Vizovice, 1998, s. 9-10.

²⁵² Tamtéž, s. 351, 353.

²⁵³ *Vznik a pád království ševců*, režie Pavel Jandourek, Česká republika, 2004, 0:01:50.

rovinu Bati, naopak se na ní Jana snaží také dostat s cílem napravit křivdu: zatímco v brazilské Bataypoře znají „naši hymnu“, čímž J. A. Bat'a také přispívá k šíření národního vlivu do světa, v jeho rodné zemi ho považují za „zrádce národa“. ²⁵⁴ Druhá světová válka ale už nenabízí jednoduchý příběh o dobru a zlu. Bat'a se sice podílel na válečné výrobě, ale nekolaboroval. Sice nekolaboroval, ale ani nepodporoval odboj. Sice nepodporoval odboj, ale jen kvůli Benešovi, jinak pomáhal. Sice byl v USA nebo Brazílii na černé listině podniků spojených s nacisty, ale pak ho vymazali. Pochopit Jana A. Bat'u jako dobrou postavu v tomto případě vyžaduje složitější konstrukci než dříve u Tomáše Bati.

„Bud' jak bud', jeho kniha po vydání vzbudila zájem čtenářů. Někteří z nich však měli po ruce biografii Tomáše Bati jr., ve které se o majetkovém sporu píše strážlivě, ale výstižně a z jiného pohledu. To u nich mohlo vyvolat pochybnosti, na čí straně je pravda.“ ²⁵⁵

Vzpomínání na Jana Antonína Bat'u dynamizuje pozici Bati v české kulturní paměti. Paměť se stává konfliktním polem. V roce 2012 vyšla kniha *Rub a líc bat'ovských sporů*, která přímo reaguje na Ivanovovu *Ságu*. Autoři vystupují jako „patrioti zdejšího kraje, které zajímají dějiny firmy Bat'a“ ²⁵⁶, a proto nemohou souhlasit s tím, co se píše o sporu Jana a Tomáše. Staví se do role strážců podobně jako tvůrci paměti na začátku 90. let. Chtějí „předložit čtenářům závěry nestranných soudů [...] a uvést tak teze příbuzných Jana Bati na pravou míru“ ²⁵⁷. Na rozdíl od transformace se ale už nesnaží zneplatnit dřívější obraz, nýbrž se vymezují vůči obrazu, který existuje paralelně. Bat'a není neotřesitelné místo paměti, ale znak skrze nějž se minulost interpretuje více různými způsoby.

Bat'a nově figuruje i v paměťovém zábavním průmyslu. Příkladem je výstava Muzea voskových figurín Grévin *Svět Tomáše Bati* – Bat'a už nemusí být zdrojem morálního poučení, ale také zábavou. Primárně morální étos je nahrazen emocionálním prožitkem minulosti, která se performuje, zpřítomňuje skrze voskové figuríny. Už před instalací putovní výstavy byla socha Bati součástí stále expozice. Bat'a v ní figuroval spolu s Franzem Kafkou, Alfonsem Muchou, Václavem Havlem nebo Helenou Vondráčkovou, ale i Angelou Merkelovou a Andym Warholem. ²⁵⁸ Opět se tu protíná národní a kosmopolitní rovina, tentokrát ale kvůli jinému účelu. Nejde tolik o to legitimizovat národ a ukázat jeho světovost, jako spíše prezentovat postavy v kontextu, který je srozumitelný i pro nečeské návštěvníky. V tom jsou záměry výstavy podobnější reprezentaci korporátní identity firmy Bat'a.

²⁵⁴ Tamtéž, 01:06:10.

²⁵⁵ Pospíšil, Jaroslav a Hana Pospíšilová: *Rub a líc bat'ovských sporů*, Zlín, 2012, s. 8.

²⁵⁶ Tamtéž, s. 7.

²⁵⁷ Tamtéž, s. 9.

²⁵⁸ Fotogalerie k článku „Ve skutečnosti mám menší prsa, říká Aňa Geislerová o své figuríně,“ iDnes.cz, https://revue.idnes.cz/foto.aspx?r=lidicky&c=A140430_120632_lidicky_zar&foto=ZAR52e407_183110_4108993.jpg, poslední přístup 28. 5. 2018.

Po transformaci se objevuje i transnacionální paměť, která reflektuje nostalgii po Baťovi. Film *Batalives: Baťovské životy* jde v reflektivní nostalgii dále než *Bata-ville*. Pracuje také s vizuální absencí, která je paměti deindustrializace vlastní. Film sleduje osudy lidí v několika baťovských městech po celém světě, od Brazílie přes Chorvatsko po Indii. Teenageři v chorvatském Borovu se procházejí a fotí v ruinách Baťovy továrny a jejich jedinou vizí je se odstěhovat; mladí prekarizovaní Indové se živí čištěním bot pro velkou firmu; nizozemský důchodce vzpomíná na své pozdní příchody a disciplinaci v továrně; Brazilec je okouzlený českou kulturou a ženami. Sami tvůrci vycházejí z osobní zkušenosti podobně jako transformační tvůrci paměti. Na rozdíl od nich si ale nekladou nárok na objektivní vyprávění o Baťovi, i když také operují s odhalením pravdy. Mystifikací je pro ně samotná kulturní paměť, která je odmalíčka obklopuje: uvědomují si, že když vyrůstali ve Zlíně, byl v jejich životech silně přítomen Baťa, přičemž se teď ptají po tom, jak se v baťovských městech skutečně žije. Sami jsou studenty Univerzity Tomáše Bati.²⁵⁹ Srovnávají příběhy obyvatel baťovských měst s tím, jak se na Baťu od jejich dětství vzpomínalo ve Zlíně. Film začíná slibným modernizačním narativem, „korporátní svět“ stvořený Baťou²⁶⁰ se ale v průběhu filmu rozpadá v juxtapozici s vizualitou ruin a komentáři jednotlivých postav. Borovští teenageři si představují, jak musela vypadat práce v továrnách, jedna z nich vzpomíná na svou babičku, dívá se tomu, že všichni se podřizovali stejnému dennímu režimu a neumí si představit, že by to tak vypadal i jejich svět.²⁶¹ Deindustrializace v nich vyvolává reflektivní nostalgii, podobně jako v *Bataville*. V Indii vzpomínají na hrdé obyvatele Batanagaru a svou současnou situaci hodnotí jako horší než tehdy.²⁶² Chorvatská mládež poznamenává, že radši ruiny, než aby postavili něco nového, horšího.²⁶³ Indiští dělníci sledují, jak se místo ruin stavějí nové drahé domy, které si nikdy nebudou moci dovolit, a golfový resort. „Ano, je to dobré, ale ne pro nás.“²⁶⁴ Film končí až na jednu výjimku ztrátou – vize, místa k životu, práce i života. Jediným příslibem naděje je transnacionální propojení brazilského hrdiny s jeho vysněnou českou ženou. Baťa tu tak slouží k vyprávění o modernizaci, která končí selháním. Nabízí interpretaci opačnou transformačnímu diskurzu. Nevytváří horizont očekávání, ale skrze minulost se kriticky vztahuje k přítomnosti.

Po transformaci došlo k rozkolísání jednoznačného narativu, komercializaci nebo reflektivitě. Tím se Baťa z české kulturní paměti nevytrácí, frekvence, s jakou se na něj vzpomíná, se spíše zvyšuje. Více se o něm píše²⁶⁵, ale objevuje se i v dalších médiích, zejména filmy se o něm

²⁵⁹ Uvedené informace čerpám z veřejné diskuze s tvůrci filmu po promítání na Mezinárodním festivalu dokumentárních filmů v Jihlavě, 25. 10. 2017.

²⁶⁰ *Batalives: Baťovské životy*, režie Petr Babinec, Karolina Zalabáková, Česká republika, 2017, 0:00:00.

²⁶¹ *Batalives...*, 0:49:30.

²⁶² *Batalives...*, 0:57:30.

²⁶³ *Batalives...*, 1:03:00.

²⁶⁴ *Batalives...*, 1:05:20

²⁶⁵ Viz graf 1.

začínají točit až po transformaci. Rozličnost interpretací Bati ukazuje paměť v dynamickém procesu – Bat'a nepředstavuje fixní místo s jedním významem, ale paměťový znak, skrze nějž je možné se vztahovat k minulosti různými způsoby.

9 Závěr

Když jsem opakovanými vstupy z různých perspektiv a konců konstruoval mapu paměťového znaku Bat'a, vytyčil jsem mnoho cest, z nichž některé se týkaly československých politických aktérů a tvůrců paměti raných devadesátých let, další jejich pozdějších následovníků, jiné českých i nečeských filmařů, marketérů vytvářejících korporátní identitu firmy Bat'a, rektora univerzity, bývalých dělnic a dělníků nebo kurátorů muzea bot či voskových figurín. Zrekonstruuji teď plán primárně té z cest, po které se vydává česká postsocialistická kultura, i když i ta se několikrát rozdělí do několika směrů. Je to cesta, které jsem předem sám dal prioritu, ačkoliv jsem mnohými odbočkami opakovaně zdůraznil, že je jen jednou z mnoha.

Česká kulturní paměť po roce 1989 prošla dynamickým vývojem, který vytvořil mnoho interpretací minulosti. Heterogenní a konfliktní společenství nevyprodukovalo jedno místo paměti, ale vytvořilo silnou pozici paměťovému znaku Bat'a, na nějž se vážou rozličné interpretace. Silná pozice se projevuje dynamikou tohoto znaku: četností jeho používání, ale i mnohostí interpretací. Tuto silnou pozici získal díky kulturní transformaci, která doprovázela další procesy změny režimu v Československu a v České republice v devadesátých letech. Postsocialistická politika využila kulturní symboliky, kterou Bat'a nabízel, k legitimizaci politického jednání. Politika potřebovala dát smysl novým mocenským vztahům, hledala způsoby, jak je artikulovat. Transformační diskurz se opřel o symbol Bati k objasnění vlastních cílů. Kulturní změna se tak stala klíčovou součástí celé postsocialistické transformace.

Budování socialismu i kapitalistická transformace byly procesy změny režimu, které jako takové byly spjaty se zvýšeným důrazem na temporalitu, spočívající v napětí mezi minulostí a budoucností, konstruovaným i skrze Bat'u. Předchozí režim může být odmítnut jedině s odvoláním na model lepší. Změna horizontu očekávání, spjatá se změnou režimu, přenastavuje hodnocení minulosti. Zájem o Bat'u tak v obou případech tento proces ilustruje. Nový režim by legitimizován představou utopie (odmítnutí Bati a komunistická vize budoucnosti), nebo zlatého věku (návrat k první republice a Bat'ovi v době transformace).

Postsocialistická česká kulturní paměť umožnila významový pohyb v čase a prostoru. Při cestě nazpět našla národní tradici, která dala smysl kapitalistické transformaci a umožnila vznik neoliberální hegemonie, jelikož poskytla prostor zkušenosti, který učinil z jejích cílů hodnoty národu přirozené. To zavdalo možnost cesty dopředu, tedy k pokroku, který měl být na rozdíl od socialistických vizí skutečný. Tyto cesty tvořili tvůrci paměti osobně navázaní na Bat'u, ale zakládající si na vlastní nestrannosti a nutnosti strážít pravdu.

Úspěch, který byl vidět na horizontu očekávání, tkvěl nově v kapitalistické morálce, která se zakládala na individualismu a sebekontrolce. Tyto cesty současně znamenaly jednak vrátit se

k Západu a jednak ho dohnat. Baťa se stal modelovým výjimečným hrdinou. Nový duch kapitalismu se zakládal na národní tradici, kterou představoval Baťa, čímž se v představách stával pro národ přirozeným.

Paměť hraje klíčovou roli v genezi antikomunistického diskurzu, který zakládá antilevicový konsenzus a dává prostor neoliberálním hodnotám. Baťa je argumentem pro odmítnutí sociálního státu nebo odborů. Proti nim staví koncept individualismu. Zároveň přináší konzervativní interpretaci maskulinity, která stojí podobně jako celá transformace na diskurzu dynamiky.

Cesta mimo národní rovinu vzpomínání poukazuje na mnohost interpretací, která se na jeden paměťový znak váže. V kosmopolitní paměti je Baťa hrdinou úspěšné modernizace a globalizace, k čemuž ani nepotřebuje národ. Naopak nacionální představy pracují s kosmopolitní rovinou, protože nacházejí dobrou pozici na světové scéně, která národy legitimizuje vnitřně i navenek. Transnacionální paměť, která spojuje různé lokality svázané s Baťou, tyto úspěchy zpochybňuje a pracuje především s vizualitou deindustrializace a kritickou reflexí přítomnosti.

Kulturní význam pohybu byl schopný překrýt i diskurzivní, politické nebo ekonomické setrvání na místě. Kontinuity tak mohly být nahlíženy i jako změna. Diskuze probíhající mezi politickými a ekonomickými aktéry operovaly s pojmy a cíli artikulovanými již během pozdně-socialistické přestavby. Baťa a objevená národní tradice kapitalismu jim však dodaly étos, zvýznamnily je. Některým aktérům starého řádu, kteří si věděli rady, jak použít změněný prostor zkušenosti, to dalo možnost nechat se zahrnout do nového společenství, aniž by jim hrozilo vyloučení. Jiní aktéři nebo třeba levicové cíle naopak ze stejného důvodu vyloučeny být mohli.

Jakmile se ukazuje, že transformační cesta nevede tam, kam směřovala, mizí jasný horizont očekávání a s tím se objevují pochyby o dosavadním chápání minulosti. Baťa nadále zůstává důležitým paměťovým znakem, který umožňuje se k minulosti vztahovat. Nově však slouží k revizi transformační cesty, což dává samotné transformaci jasnou interpretaci a tím ji časově ukotvuje. Baťa se využívá i k méně kritickému náhledu na některé aspekty socialismu nebo k nostalgii po nenávratně ztraceném světě baťovského či fordistického kapitalismu a kritice současného světa. Nejčastěji ale Baťa představuje příběh o možnosti dosáhnout úspěchu vlastními silami, vyprávěný už během transformace.

„Pro mě samotného je takovou inspirací a nepřekonatelným podnikatelským a především lidským vzorem Jan Antonín Baťa. Byl to člověk, který bral svoje podnikání nesmírně vážně a zodpovědně, protože ho chápal především jako službu lidem, kteří v jeho firmě pracují. Ale hlavně to byl člověk, který měl vizi. [...] Ani padesát let potlačování svobody a tvořivosti pak z lidí nevytlouklo odkaž Bati, schopnosti, které máme geneticky dané. Vynalézávost, kreativitu a neobyčejnou zručnost. A českou houževnatost. Sílu se znovu zvednout ze země.“²⁶⁶

²⁶⁶ Babiš, Andrej: *O čem sním, když náhodou spím*, Praha, 2017.

10 Seznam použitých zdrojů

Prameny

Knižní publikace a články

- Babiš, Andrej. *O čem sním, když náhodou spím*. Praha, 2017.
- Bat'a, Tomáš J. a Sinclair Sonja. *Švec pro celý svět*. Praha, 1991.
- Bat'a, Tomáš. *Knowledge in Action: The Bata System of Management*. Amsterdam, 1992.
- Bat'a, Tomáš. *Úvahy a projevy*. Zlín, 2002.
- Havel, Václav. *Hovory v Lánech*, sv. I [1990]. Praha, 2013.
- Ivanov, Miroslav: *Sága o životě a smrti Jana Bati a jeho bratra Tomáše*. Vizovice, 1998.
- Jassinger, Alfred: *Batov system podnikatelskeho riadenia - inspiracia pre sucasne podnikove riadeni*. Nitra, 1991.
- Křeček, Stanislav. *Pracoval jsem u Bat'ů*. Praha, 1992.
- Menčík, Ferdinand. *Poskokem u Jana Bati*. Praha, 1993.
- Pochylý, Jaroslav. *Bat'ova průmyslová demokracie*. Praha, 1990.
- Pokluda, Zdeněk. *Bat'a v kostce*. Zlín, 2013.
- Semmelhack, Elizabeth. „Shoes and Society: Stepping into History at the Bata Shoes Museum.“ *Her&Mus* 11/3, 2010, s. 53-63.
- Strítecký, Miroslav. *Tvůrčí odkaz Tomáše Bati současným podnikatelům*. Zlín, 2003.
- Svatopluk, T. *Batismus v kostce*. Gottwaldov, 1950.
- Trnka, František. *Zlínští podnikatelé: Tomáš Bat'a a František Čuba*. Praha, 1998.
- Vaňhara, Josef. *Příběh jednoho muže a jednoho města*. Zlín, 1994.

Filmy

- Batalives: Bat'ovské životy*. Režie Petr Babinec, Karolina Zalabáková, Česká republika, 2017.
- Bata-ville: We Are Not Afraid of the Future*. Režie Karen Guthrie a Nine Pope, Velká Británie, 2005.
- Vznik a pád království ševců*. Režie Pavel Jandourek, Česká republika, 2004.

Internetové zdroje

- Bata Shoe Museum*. Bata Shoe Museum, <http://www.batashoemuseum.ca/>, poslední přístup 28. 5. 2018.
- „Bat'a v kostce.“ Stream.cz, <https://www.stream.cz/porady/bata-v-kostce>, poslední přístup 26. 5. 2018.
- „Česká pošta představila známku s Tomášem Bat'ou.“ Česká pošta, 16. 3. 2016, <https://www.ceskaposta.cz/-/ceska-posta-predstavila-znamku-s-tomasem-batou>, poslední přístup 20. 5. 2018.

„Heritage,“ Bata Brands, <https://www.bata.com/corpo/heritage/>, poslední přístup 28. 5. 2018.

„Novoroční projev prezidenta ČSSR Václava Havla.“ 1. 1. 1990, Václav Havel, http://vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=projevy&val=327_projevy.html&typ=HTML, poslední přístup 26. 5. 2018.

„Odkaz.“ Stream.cz, <https://www.stream.cz/bata-v-kostce/10002684-odkaz>, poslední přístup 26. 5. 2018.

„Ve skutečnosti mám menší prsa, říká Aňa Geislerová o své figuríně.“ iDnes.cz, https://revue.idnes.cz/foto.aspx?r=lidicky&c=A140430_120632_lidicky_zar&foto=ZAR52e407_183110_4108993.jpg, poslední přístup 28. 5. 2018.

Databáze a korpusy

All About Shoes. Bata Shoe Museum, <http://allaboutshoes.ca/en/>, poslední přístup 28. 5. 2018.

ANL – Výběr článků v českých novinách, časopisech a sbornících. Národní knihovna ČR, <http://aleph.nkp.cz>.

Křen, Michal et al.: *Korpus SYN*, verze 6 z 18. 12. 2017, ÚČNK FF UK, Praha, 2017, <http://www.korpus.cz>.

NKC – Online katalog Národní knihovny ČR. Národní knihovna ČR, <http://aleph.nkp.cz>.

Sekundární literatura

Assmann, Jan. *Kultura a paměť: písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha, 2001.

Beck, Ulrich. „The Cosmopolitan Condition. Why Methodological Nationalism Fails.“ *Theory, Culture & Society* 24/7-8, 2007, s. 286-290.

Boltanski, Luc a Ève Chiapello. *The New Spirit of Capitalism*. Londýn a New York, 2005.

Bourdieu, Pierre. *Co se chce říct mluvením*. Praha, 2014

Boym, Svetlana. *The Future of Nostalgia*. New York, 2001

Bugge, Peter. „The Use of the Middle: Mitteleurope vs. Střední Evropa.“ *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 6/1, 1999, s. 15-35.

Connel, Raewyn a James Messerschmidt. „Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept.“ *Gender and Society* 19/6, 2005, s. 829-859.

Deleuze, Gilles a Félix Guattari. *Tisíc plošin*. Praha, 2010.

During, Simon. *Cultural Studies. A Critical Introduction*. Londýn a New York, 2005.

Erl, Astrid. *Memory in Culture*. Basingstoke, 2011.

Fairclough, Norman et al. *Discourse and Contemporary Social Change*. Bern, 2007.

Fairclough, Norman. *Discourse and Social Change*. Cambridge a Maiden, 1992.

- Feindt, Gregor et al. „Entangled memory: Toward a Third Wave in Memory Studies.“ *History and Theory* 53/1, 2014, s. 24-44.
- Frye, Northrop. *Anatomy of Criticism*. Princeton, 1971.
- Geertz, Clifford. *Interpretace kultur*. Praha, 2000.
- Gjuričová, Adéla a Michal Kopeček (eds.): *Kapitoly z dějiny české demokracie po roce 1989*. Praha, 2009.
- Gjuričová, Adéla et al. *Rozdělení minulosti: vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha, 2011.
- Harvey, David. *A Brief History of Neoliberalism*. New York, 2007.
- Hladík, Radim. „Traumatické komedie. Politika paměti v českém filmu.“ *Sociální studia* 1, 2010, s. 9-26.
- Hodrová, Daniela. „Mýtus jako struktura románu,“ *Poetika mýtu*, Jeleazar Moisejevič Meletinskij, Praha, 1989, s. 384-394.
- Holubec, Stanislav. *Ještě nejsme za vodou. Obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace*. Praha, 2015.
- Holý, Ladislav. *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha, 2010.
- Jusová, Iveta a Jiřina Šiklová (eds.). *Czech Feminisms: Perspective on Gender in East Central Europe*. Bloomington. 2016.
- Kansteiner, Wulf. „Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory.“ *History and Theory* 41/2, 2002, s. 179-197.
- Kopeček, Michal a Piotr Wciślik (eds.). *Thinking through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Budapest, 2015.
- Kopeček, Michal. „Ve službách dějin, ve jménu národa. Historie jako součást legitimizace komunistických režimů ve střední Evropě v letech 1948-1950.“ *Soudobé dějiny* 8/1, 2001, s. 23-43.
- Koselleck, Reinhart. *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. New York, 2004.
- Kuslová, Hana. „Botostroj aneb příběh jedné knihy.“ *Acta Musealia* 3/1, 2003, s. 41-52.
- Nekvapil, Jiří. „Český tisk a politický diskurz po roce 1989.“ *Přednášky z XXXIX. běhu LŠSS*, Praha, 1997, s. 86-111.
- Nora, Pierre: „Mezi pamětí a historií. Problematika míst,“ *Antologie francouzských společenských věd* 10, 2010, CEFRES, http://www.cefres.cz/IMG/pdf/nora_1996_mezi_pameti_historii.pdf, poslední přístup 28. 5. 2018.
- Pullmann, Michal. *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, 2011.

Strangleman, Tim, James Rhodes, Sherry Linkon. „Introduction to Crumbling Cultures: Deindustrialization, Class, and Memory.“ *International Labor and Working-Class History* 84, 2013, s. 7-22.

Šámal, Petr. „Jak se stát socialistickým realistou: přepracované vydání sebe sama.“ *Literatura socialistického realismu: východiska, struktury a kontexty totalitního umění*, sborník příspěvků, Praha, 2009, s. 43-70.

Ševeček, Ondřej a Martin Jemelka (eds.) *Company Towns of the Baťa Concern: History – Cases – Architecture*. Stuttgart, 2013.

Vuorinen, Marja et al. *Regime Changes in 20th Century Europe: Reassessed, Anticipated and in the Making*. Newcastle upon Tyne, 2016.

Weber, Max a Miloš Havelka (ed.): *Metodologie, sociologie, politika*, Praha, 2009.

Weber, Max a Talcott Parsons. *The Theory of Social and Economic Organization*. New York, 1964.